

כוונה זו חזרה הממשלה, כאמור, ב־1930 בספר הלבן של פספילד. מעבר להתחייבויות פורמליות אלו נעשו בכל ארצות המנדט שבמזרח התיכון צעדים לקראת הקמת שלטון עצמי וטיפול מוסדות הייצוג של האוכלוסייה, בהתאם לרוח התקופה ולמגמות המונחות בעצם המשטר המנדטורי. ברם הרעיון של מועצה מחוקקת המבוססת על היחס המספרי הקיים בין חלקי האוכלוסייה בארץ־ישראל, כלומר: מועצה שבה היהודים הם מיעוט – רעיון זה עמד בניגוד לעיקרון הבסיסי שבתפיסה הציונית על מהות הבית הלאומי. לפי התפיסה ההיא הבית הלאומי צריך להיות בגדר ישות מדינית מתפתחת, שאינה מוגבלת רק ליישוב הקיים בארץ בפועל, אלא קשורה לכלל העם היהודי – עיקרון שמצא ביטוי גם במנדט. ההנהגה הציונית עמדה אפוא בפני בעיה: מצד אחד, עמד עקרון קידומו של השלטון העצמי, ומצד שני, היתה בשלטון העצמי המוצע סכנה מדינית חמורה למימוש הבית הלאומי. בשל המודעות לבעיה וההכרה בקושי שבהתנגדות בלתי מתפשרת להקמת מוסד ייצוגי בארץ־ישראל, גילתה התנועה הציונית נכונות לשקול, לחלופין, תוכנית של מועצה מחוקקת שיהיה בה שוויון בין יהודים לערבים – 'פריטי' (parity) במינוח המדיני של התקופה.

איור 10: הגנרל סר ארתור ווקופ (Wauchope) 1874-1947, היה הנציב העליון מנובמבר 1931 עד מרץ 1938. במשך חמש השנים הראשונות לכהונתו הוא הטביע את חותמו על מערכת היחסים בין השלטונות לבין היישוב וההנהגה הציונית, ואלה ראו בו אז את "הטוב שבנציבים". בתקופת המרד הערבי התקבלו יותר ויותר הכרעות בענייני ארץ־ישראל בלונדון, והשפעתו של ווקופ על עיצוב המדיניות בארץ פחתה. בתמונה: ווקופ סוקר מסדר צבאי בטקס לכבוד פתיחת נמל חיפה, 31.10.1933.

בעמדה הציונית בשאלת המועצה המחוקקת חלו שינויים במהלך המחצית הראשונה של שנות השלושים.⁵ תחילה, בתקופה של שפל בעלייה וקפאון כלכלי, הכריזה ההסתדרות הציונית (1931) על תמיכתה ברעיון הפריטי.⁶ אולם, ככל שהיישוב התחזק מבחינה דמוגרפית וכלכלית וגברה אצל ההנהגה הציונית האופטימיות לגבי סיכויי גידולו המהיר של הבית הלאומי והשגת רוב יהודי בארץ-ישראל, כן התפוגגה נכונותה לדון בכינונה של מועצה מחוקקת פריטטית. ב־1933 הביעה ההסתדרות הציונית התנגדות לעצם כינונה של מועצה מחוקקת, וב־1935 היתה עמדתה השלילית חד־משמעית וגלויה.⁷

הטיפול בהקמת מועצה מחוקקת הואץ בשלהי שנת 1935. הנציב העליון הציג בפני שני הצדדים את תכניתו, על־פיה תורכב המועצה מ־28 חברים: 12 נבחרים, 11 ממונים מן הציבור ו־5 ממונים מן הממשלה (פקידים). סך כל החברים הנבחרים והממונים מבין תושבי הארץ יהיה 23: אחד־עשר מוסלמים, שבעה יהודים, שלושה נוצרים ושני נציגים של האינטרסים המסחריים. נשיא המועצה יהיה "אדם בלתי משוחד [נייטרלי] שאין לו כל קשר עם פלשתינה (א"י)", וללא זכות הצבעה. סמכויותיה של המועצה יוגבלו, והיא לא תהיה רשאית לדון בשאלת תוקפו של המנדט; ואף כי תוכל לנהל דיונים בשאלת ההגירה היהודית, הסמכות לקבוע את מכסות ההגירה תישאר בידיו של הנציב העליון. הנציב אמור היה להחזיק בידיו את הסמכות לחוקק חוקים בנסיבות מסוימות באמצעות צווים או פקודות, והשורה התחתונה: כל הצעת חוק שתקבל במועצה טעונה אישור של הנציב העליון.⁸

■ שאלה 2

ערכו השוואה (מבחינת ההרכב והסמכויות) בין הצעתו של ווקופ לכינונה של מועצה מחוקקת בשנות השלושים לבין הצעתו של סמואל מראשית שנות העשרים. לטובת איזה צד חל השינוי בעשר השנים שחלפו?

כיצד הגיבו הצדדים?

התגובה הערבית לא היתה אחידה, והיא נעה משלילה מוחלטת של התכנית עד קבלתה כפי שהיא. בקצה אחד של קשת העמדות ניצבה מפלגת אל־אסתקלאל ששללה את התכנית מכול וכול; עמדתם של החוסיינים (המפלגה הערבית הפלסטינית) היתה מאוד ביקורתית, אולם הם לא פסלו את הרעיון על הסף; מפלגת הרפורמה (אל־אצלאח) קיבלה את ההצעה, תוך מתיחת ביקורת עליה (מתונה יותר מזו של המפלגה הערבית הפלסטינית); הנוצרים, שהשתייכו למפלגות שונות, גיבשו עמדה על־מפלגתית, המקבלת את ההצעה באופן עקרוני, אך דורשת להגדיל את הייצוג שלהם משלושה (נבחר אחד ושני ממונים) לארבעה; ובקצה הקשת נמצאה מפלגת

5 על שורשי הדילמה הציונית בסוגיית המועצה המחוקקת ראו ביחידה 2, סעיף 2.3.2.

6 ראו יחידה 6, סעיף 6.4.3.

7 הקונגרס הציוני הי"ט דחה באופן מוחלט את תכנית הממשלה. פרוטוקול יט, עמ' 506–507.

8 דו"ח פיל, פרק ג, פיסקה 92.

ההגנה (אל־דפאע, של הנשאשיבים) שתמכה בתכנית ודרשה להגשימה מיד. הטענה העיקרית של השוללים היתה, שבהצעה של ווקופ אין די התקדמות לקראת שלטון עצמי. הדרישות העיקריות שהעלו אלה שהיו מוכנים לקבל את ההצעה בתנאי שייעשו בה תיקונים, היו, שכל נציגי האוכלוסייה (להבדיל מפקידי הממשלה) יהיו נבחרים (ולא ממונים), שלמועצה תהיה סמכות מלאה לפקח על מדיניות הממשלה (כולל ההגירה היהודית) ושהיו לה סמכויות ביצוע.

העמדה הערבית בשאלת המועצה המחוקקת התמתנה עם הזמן, ואחד ההסברים לכך הוא הקשחת העמדה השלילית של היהודים.⁹ הכיצד? הממשלה הודיעה שבכוונתה לכוון את המועצה המחוקקת גם אם אחד מן הצדדים ידחה אותה. במתנם את עמדתם ביקשו אפוא הערבים לא רק להסיר מעליהם את אשמת הכשלתו של המהלך (אשמה שהעיקה עליהם מאז שהכשילו את הנסיון הקודם), אלא גם לפתוח פתח לאפשרות הקמתה של מועצה שבה רוב ערבי (במקרה שהיהודים יחרימו את הבחירות).

עמדתם של היהודים בעניין המועצה המחוקקת היתה שלילית לכל אורך הקו. הם ראו בכינונה צעד לקראת שלטון עצמי בהנהגת הרוב הערבי, וחששו שהיא תשמש אמצעי לבלימת ההתפתחות של הבית הלאומי. הם הציגו את הקמת המועצה המחוקקת כסטייה מעקרונות המנדט והתכחשות לעקרון שארץ־ישראל היא עניינו של העם היהודי כולו, ולא רק של היהודים המתגוררים בה. הם אף טענו, שהמאבקים שיתנהלו במועצה יעכירו עוד יותר את היחסים בין שני העמים.

בהצגת עמדתם הנחרצת נגד כינונה של המועצה המחוקקת נזהרו היהודים שלא לפגום ביחסי שיתוף הפעולה (קואופרציה) עם הבריטים. למשל, וייצמן הבהיר לנציב העליון, שהיהודים לא יוכלו להשתתף במועצה המחוקקת, "למרות רצוננו לקיים קשרים אמיצים ככל האפשר של פעולה משותפת עם ממשלת המנדט", והקפיד להוסיף שהסוכנות היהודית תמשיך לשתף פעולה עם הממשלה מחוץ למועצה.¹⁰

אולם, כפי שאירע לא אחת בתולדות ארץ־ישראל המנדטורית, לא עמדותיהם של תושבי הארץ הכריעו בשאלת המועצה המחוקקת, אלא הבריטים. משנוכח הקבינט הבריטי, בראשית 1936, שאין בפרלמנט תמיכה ברעיון המועצה המחוקקת, הוסמך שר המושבות להודיע על דחיית כינון המועצה המחוקקת עד לביקורה של משלחת ערבית בלונדון.

פרשת המועצה המחוקקת, הוויכוח בעניין זה בפרלמנט הבריטי והסרת הנושא מעל סדר היום, חברו יחדיו לחוליה נוספת בשרשרת האירועים והתהליכים שהולידו את המרד הערבי. לאחר שהכריזו על שביתה כללית משכו הערבים את ידם מעניין המועצה המחוקקת, וממשלת בריטניה לא שבה לעסוק בעניין זה.

9 דו"ח פיל, פרק ג, פיסקה 94.

10 ד' בן־גוריון, זכרונות, ב, עמ' 556.

7.4.2 קרקע

בשנות העשרים רכשו היהודים בעיקר חלקות קרקע גדולות, שבעליהן התגוררו מחוץ לארץ-ישראל ואוכלוסייתן דלילה.¹¹ ברוב המקרים, החקלאים הערבים שנאלצו להעתיק את מקום מגוריהם בגלל חילופי הבעלים קיבלו פיצוי.¹²

הצטלבותם של שני תהליכים החריפה את בעיית הקרקע בראשית שנות השלושים. האחד – בשלהי שנות העשרים מוצה מאגר השטחים רחבי-הידיים שלא היו מעובדים כלל או שעובדו רק בחלקם על-ידי אריסים ולא על-ידי בעליהם. השני – בראשית שנות השלושים חל גידול ניכר בעלייה, ובעקבותיו גבר הביקוש לקרקעות מצד היהודים. כתוצאה משני תהליכים אלה פנו יהודים לקניית קרקעות שהיו מקור מחייתם של בעליהם, שעיבדו אותן בעצמם. היו מוכרים "קטנים" שמכרו רק חלק מנחלתם (כדי להשביח את יתרת השטח שנותרה בבעלותם), וגם לאחר המכירה הם החזיקו שטח גדול דיו למחייתם; והיו בעלי נחלות קטנות שמכרו את פיסת הקרקע האחרונה שמתחת רגליהם ונותרו ללא מקור מחיה.

ההבדלים בגודל הנחלות שעמדו למכירה בכל אחד משני העשורים הראשונים של תקופת המנדט, והגידול בביקוש לעומת ההיצע, מתבטאים במספרים אלה: בשנות העשרים רכשו היהודים 533,000 דונם; בשנות השלושים – 300,000 דונם.¹³ משנת 1929 ועד 1935 עלה מחירו של דונם למעלה מפי ארבעה (מ-5.3 לא"י לדונם ל-23.3).¹⁴

הערבים העלו שוב ושוב את שאלת הקרקעות במגעייהם עם שלטונות המנדט, ותבעו לאסור בחקיקה כל מכירת קרקע מערבים ליהודים. ועדת שאו הצביעה על קניית קרקעות של ערבים בידי יהודים כאחת הסיבות למאורעות אוגוסט 1929. אולם מן החקירות שערכו הבריטים בשנים 1931–1932 התברר שהטענה בדבר נישול ערבים היתה מוגזמת, וכי מספר החקלאים הערבים שנפגעו ממכירת קרקע ליהודים היה קטן מזה שטענו הערבים, ובחלק מן המקרים האריסים שעיבדו את הקרקע יושבו מחדש (במקום אחר) או ששולמו להם פיצויים.¹⁵ לאחר מאורעות 1929 ההלו שלטונות

11 למשל: אדמות עמק יזרעאל במחצית הראשונה של שנות העשרים, ואדמות ואדי ח'ארת' (עמק חפר) שרכישתן הושלמה בשנת 1929 והיתה הרכישה הגדולה האחרונה.

12 המספר המדויק אינו ידוע והיה שנוי במחלוקת בין היהודים, הערבים והבריטים. הפיצוי נעשה בדרכים שונות, אם בדרך של מתן פיצוי ישיר למחזיקים בקרקע או על-ידי תשלום למוכר כדי שיטפל הוא בפינוי האדמות.

13 Smith, *The Roots of Separatism*, p. 98.

14 ז' קנו, **בעיית הקרקע**, עמ' 41.

15 מבין 3,271 תלונות על נישול שהוגשו לשלטונות אושרו 664, ונדחו 2,607; ראו: י' פורת, **ממהומות למרידה**, עמ' 114. אולם, יש במספרים אלה כדי להטעות, שכן על-פי ההגדרה רק מי שנושל ולא השיג קניין אחר שעליו הוא יכול להתבסס, או תעסוקה אחרת משביעת רצון באותה מידה, היה זכאי להגיש תלונה. ככל הנראה, המספר האמיתי של המנושלים היה קטן מזה שהעלו הערבים, אבל גדול מזה שמופיע ברשימתו של לואיס פרנץ', הממונה מטעם הבריטים לבדיקת טענות הנישול, והגיע לאלפים אחדים (שם, עמ' 117). העניין נידון בהרחבה בספרו של א' אבנרי, **ההתיישבות היהודית וטענת הנישול**.

המנדט לפעול לחקיקה שתגן על החקלאים הערבים, ובכללה איסור מכירת אדמה אלא אם יישאר בבעלות המוכר שטח גדול דיו למחייתו. תהליך החקיקה התארך, וכשהיה ממש על סף השלמתו פרץ המרד הערבי וגרם לדחייה של עוד שלוש שנים בהגבלת מכירת קרקע מערבים ליהודים (עד הספר הלבן של 1939).

לטענת הציונים, הצעדים שנקטה הממשלה להגנת החקלאים הערבים פגעו ביהודים, ונגדו את הנאמר באיגרת מקדונלד. זאת ועוד: רוחתו של הפלאח לא היתה תלויה, לטענתם, אך ורק בגודל הנחלה שלו אלא גם ביכולתו לעבד אותה ביעילות, והכסף שיקבל ממכירת חלק מנחלתו ליהודים יאפשר לו לעשות זאת.

הביקוש הגובר לקרקעות בשנות השלושים יצר מתחים וניגודי אינטרסים בתוך הציבור הערבי. מוכרים בני משפחות אמידות התעשרו ממכירת הקרקעות המואצת, ואילו אלה שאיבדו את מקור מחייתם – מעבדי הקרקע ומוכרים קטנים – נאלצו לעזוב את הכפר ולחפש פרנסה בערים. בין מוכרי האדמות ליהודים, המתווכים והמטפלים בהיבטים המשפטיים של העסקות היו גם פעילים בתנועה הלאומית הערבית הפלסטינית מכל גוני הקשת הפוליטית, ובהם אנשי הוועד הפועל הערבי, חברי המועצה המוסלמית העליונה, מנהיגי מפלגות, ראשי עיריות ונכבדים. מספרם של מוכרי האדמות שהשתייכו לאופוזיציה (כלומר, הנשאיבים ותומכיהם) היה רב מזה של החוסיינים והרדיקלים.¹⁶

מכירת קרקעות ליהודים העסיקה רבות את דעת הקהל הערבית ושימשה חומר בעירה לתעמולה אנטי-ציונית. המאמצים למנוע מכירת אדמות ליהודים כללו תעמולה, לחץ לביטול חוזה מכירה, המרצת בעלי קרקעות זעירים לרשום את נחלותיהם כקף משפחתי (אקט המונע את מכירת האדמה), מסע "השפלות" למוכרי קרקע (בעיתונות, במסגדים ובאסיפות פומביות), ופעילות משפטית למניעת התיישבות של יהודים על אדמות שנקנו.

☐ עד כמה יעילים יכולים להיות צעדי חקיקה וגינוי ציבורי נגד מוכרי קרקעות במצב של ביקוש גואה ומחירים גבוהים?

כותב פורת:¹⁷

ברור שאין שום חוק המסוגל לאלץ אריסים להיצמד לאדמה שהם מעבדים ולקיום הדל שניתן להפיק ממנה. השכר הגבוה יותר בערי החוף המתפתחות או בפרדסים, בכפרים וביישובים הסמוכים והפיצוי הכספי שהוצע להם היו כוח משיכה גדול יותר מאשר הכוונות הטובות של הממשלה או השיקולים הפוליטיים של המנהיגים הלאומיים.

16 י' פורת, ממהומות למרידה, עמ' 112-113.

17 שם, עמ' 134.

מוסכם במחקר, שמכירת הקרקעות המואצת היתה אחד הגורמים לפרוץ המרד הערבי. בחריגה כלשהי מן הכלל שבהיסטוריה אין "אילו", כותב פורת: "אילו נעשה בשנות העשרים וראשית שנות השלושים נישול המוני של אריסים ערבים, נראה לנו שהמרד הערבי מ-1936-1939 וצעדי הממשלה למניעת נישול היו באים קודם לכן".¹⁸

7.4.3 ההגירה היהודית

כאמור, החשיבות היחסית של צירי העימות השתנתה במרוצת שנות השלושים. אצל הנציב העליון, למשל, ניכר מתאם בין הסיכוי להקמת מועצה מחוקקת לבין יחסו להגירה היהודית. בראשית תקופת נציבותו ריכוז וקופ את מאמציו בכינונה של מועצה מחוקקת, וכל עוד העריך שהדבר יעלה בידו, הוא ראה בעין יפה את גידול האוכלוסייה היהודית עד כדי חמישים אחוז מכלל תושבי הארץ (כמובן, במסגרת יכולת הקליטה הכלכלית). כשנמוגה תקוותו לכוון מועצה מחוקקת, הוא שם לו למטרה לשמר את יחסי הכוחות הדמוגרפיים בארץ, ופעל לריסון קצב הגידול של היישוב היהודי. את מקום יכולת הקליטה הכלכלית בעיצוב מדיניות ההגירה המנדטורית תפסו שיקולים דמוגרפיים ומדיניים.

איור 11: על אף הגידול הרב בעלייה, לא הדביק קצב הגעת העולים את הביקוש לידיים עובדות במשק היהודי. בקיץ 1934 ארגנה הנהגת היישוב הפגנות נגד ההגבלות על העלייה, וליתר דיוק – על כך שהממשלה אינה מאפשרת עלייה עליפי מלוא יכולת הקליטה הכלכלית של היישוב. בתמונה: הפגנה שנערכה בחיפה באוגוסט 1934. בכרזה שמעל בימת הנואמים כתוב (בשורה האמצעית): "קצוץ העליה – הרס המשק העברי!".

למן שנת 1933 היתה ההגירה היהודית סלע המחלוקת הראשי בעיני תושבי הארץ משני העמים. היהודים העמידו את העלייה מאז ומתמיד בראש סדר החשיבות, ואילו הערבים, שקיבלו בסיפוק את הסעיפים בנושא זה בספר הלבן של פספילד, התאכזבו קשות מן הפרשנות שניתנה להם באיגרת מקדונלד, ועל כן כינו אותה "האיגרת השחורה". אולם באיגרת לא נכתבו דברים חד־משמעיים בסוגיה זו, וכך נותר פתח לפרשנויות שונות. בעת פרסומה של איגרת מקדונלד היו ממדי ההגירה היהודית קטנים. חששם הממשי של הערבים מפני ההגירה היהודית והתנגדותם למדיניות ההגירה המנדטורית נעורו כאשר הסתמן במחצית השנייה של 1932 גידול ניכר בעלייה, והזרם הלך וגבר בשנים הבאות (כפי שמלמדת טבלה 1). מראשית שנת 1933 התריעו הערבים בהתמדה מפני "שטפון ההגירה" היהודית, וכללו את התביעה להפסיק אותה בכל עצומה ומחאה שהגישו לממשלה.¹⁹

טבלה 1

מספר העולים (המהגרים היהודים לארץ־ישראל) בשנות השלושים נתונים רשמיים*

שנה	מספר העולים
1930	4,944
1931	4,075
1932	9,553
1933	30,327
1934	42,359
1935	61,854
1936	29,727
1937	10,536
1938	12,868
1939	27,561

* הנתונים מובאים על־פי חישוביה של ממשלת המנדט וכפי שפרסמה במסמכיה הרשמיים ובדו"חות שהגישה לחבר הלאומים. משנת 1932 נתוני הסוכנות היהודית גבוהים יותר, כי הם כוללים גם עולים בלתי־גאליים. הבדלי הנתונים בין הממשלה לסוכנות היהודית באים לידי ביטוי בטבלה 2, המראה שלפי נתוני הסוכנות היהודית חלקה של האוכלוסייה היהודית גבוה יותר מזה שמראים נתוני הממשלה. בהעדר נתונים מלאים, שיטתיים ומדויקים של הסוכנות היהודית לגבי כל השנים, מובאים כאן, כמקובל בספרות המחקר בדרך כלל, הנתונים הרשמיים.

הסיבות לחששם של הערבים מפני ההגירה היהודית היו כלכליות,²⁰ דמוגרפיות ומדיניות. יותר מכל הם חששו מפני אבדן מעמדם כרוב בארץ־ישראל, ושמא תוקם בה מדינה יהודית והם יהיו כפופים לשלטונם של היהודים.

■ עיינו בנתונים המובאים בטבלה 2. האם יש בהם כדי להסביר את חששם של הערבים?

טבלה 2

חלקה של האוכלוסייה היהודית בכלל אוכלוסיית ארץ־ישראל (באתוזים)		
השנה	לפי נתוני הממשלה	לפי נתוני הסוכנות היהודית
1931	16.90	16.9
1932	17.90	18.5
1933	20.59	21.3
1934	23.38	24.9
1935	27.15	28.3
1936	28.10	29.2
1937	28.24	29.3
1938	28.65	29.9
1939	29.66	31.0

מקורות: Esco, Palestine, II, p. 665; Statistical Handbook, pp. 46-47.

ועדת פיל חישבה ומצאה בשנת 1937, שהגירה יהודית בשיעור שנתי של 60,000 נפש תביא להשוואת מספר היהודים והערבים בארץ־ישראל בתוך עשר שנים.²¹ מספר זה היה אף נמוך מממדי העלייה בשנת 1935.

20 יש לציין, שהערבים גם נהנו מן ההשלכות הכלכליות של העלייה, כפי שצוין בדו"ח פיל, פרק ג, פסקה 76.

21 דו"ח פיל, פרק י, פסקה 5.

7.4.4 התגובה הערבית: ממחאות נגד הממשלה לאלימות נגד יהודים

בשנים הראשונות של שנות השלושים שרר בארץ־ישראל שקט יחסי. פה ושם פגעו ערבים ביהודים, בנפש וברכוש, אולם השלטונות שלטו במצב והדברים לא הגיעו לכלל התלקחות רבתי. מצב זה תואם את הדגם המוכר לנו ביחסי יהודים-ערבים בתקופת המנדט, על־פיו היהודים הם הגורם הדינמי ומחולל השינוי, והערבים מגיבים על גידולו והתפתחותו של היישוב. בשנים שבהן היישוב קפא על שמריו – העלייה היתה בממדים קטנים והמצב הכלכלי היה גרוע – שרר שקט. ובמצב של שקט התחדשו פה ושם קשרים אישיים בין יהודים לערבים בערים המעורבות ובמקומות אחרים.

פריט זה אינו כלול בגרסה האלקטרונית של הספר, מטעמים הנוגעים
לזכויות יוצרים.

22 ש"י עגנון, *שירה*, עמ' 95-97. ראו גם קטע מפרי עטו של עגנון המתאר את היחסים בין יהודים לערבים בירושלים לפני מאורעות תרפ"ט, המובא ביחידה 6, סעיף 6.1.1.5.

פריט זה אינו כלול בגרסה האלקטרונית של הספר, מטעמים הנוגעים
לזכויות יוצרים.

אולם גם בימי הרגיעה כמעט שלא התנהלו מגעים רשמיים ישירים בין יהודים לערבים, להוציא מקרים מועטים של ישיבה משותפת בוועדות ממשלתיות ובעיריות של ערים מעורבות. אופיינית למסכת היחסים דאז היא התגובה של הערבים לפתיחת "יריד המזרח" בתל-אביב באביב 1932: הם החרימו את היריד, והוועד הפועל הערבי הודיע, שהיהודים לא יוזמנו להשתתף ביריד הערבי שהיה בכוונתם לערוך בשנה שלאחר מכן.

בשנת 1933 ניכרו סימניו של שינוי לרעה ביחסים בין הצדדים, עם התגברות העלייה, ובמקביל – ריבוי רכישת הקרקעות.

■ בעת קריאת הקטע הבא שימו לב כלפי מי הפנו הערבים את טענותיהם.

בכרוז שפרסם הוועד הפועל הערבי במרץ 1933 נאמר, כי "הנטייה הכללית של היהודים לרכוש את אדמות הארץ הקדושה הזאת ולזרום אליה למאות ולאלפים בדרכים חוקיות ובלתי-חוקיות הטילה אימה על הארץ".²³ אבל התרעומת הופנתה בעיקרה נגד הממשלה. הכרוז האשים אותה כי תכלית הפוליטיקה שלה "היא להכשיר את הקרקע כדי לגרש את האומה ממולדתה למען יבואו זרים ויתנחלו בה". הכרוז קרא "להביט עליה [על הממשלה] כעל השונא האמיתי שצריך להיפטר ממנו בכל האמצעים החוקיים", ולבסוף קרא לערבים להיות נכונים "לפעולה ולקרבות בימים הקשים האלה".

בקץ ובסתיו הסלימו הערבים את תגובתם. נשיא הוועד הפועל הערבי השמיע בספטמבר 1933 דברים קשים נגד ההגירה היהודית, ושיגר לנציב העליון דרישה להפסיקה מיד. ב-13 באוקטובר הכריזו הערבים על "שביתה כללית" והפגינו לפני משרדי הממשלה בירושלים. השביתה וההפגנות נועדו לבטא את "זעמה של האומה הערבית הפלסטינית,

23 דו"ח פיל, פרק ג, פיסקה 77.

איור 12: התכנסות של מפגינים ערבים ליד המסגד הגדול ביפו לפני צאתם להפגנה בלתי חוקית ברחובות העיר נגד "שטפון ההגירה היהודית", 27.10.1933 (וראו גם איור 9 לעיל, בסעיף 7.3.2).

אשר סבלה מהאימפריאליזם הבריטי ומהפרת זכויותיהם של בעלי הארץ בידי ממשלת בריטניה".²⁴ ההפגנות היו מכוונות נגד הממשלה, והערבים נמנעו בצורה מפורשת מפגיעה ביהודים. "לא נפלה שיערה מראש יהודי", דיווח משה שרתוק (ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית),²⁵ ועמיתו דוד בן-גוריון ציין, שפקודת המארגנים לא לפגוע ביהודים נשמרה.²⁶ כעבור שבועיים (27.10.1933) ערכו הערבים הפגנה גדולה ביפו, אף על פי שהממשלה אסרה על קיומה. בהתנגשויות בין המפגינים למשטרה נהרגו 26 איש (בכללם שוטר ערבי אחד) ושישים נפצעו.

ההתנגדות הערבית לציונות ולממשלת המנדט התעצמה בשלהי שנת 1935, כתוצאה משורה של אירועים והבשלה של תהליכים, אשר עליהם עמדנו בפרק הקודם ובפרק הנוכחי. בנובמבר 1935 הגישו הערבים לנציב העליון שלוש דרישות עיקריות:²⁷

24 י' פורת, *ממהומות למרידה*, עמ' 63.

25 אסיפת הוועד הלאומי, 6.11.1933, הארכיון הציוני המרכזי, J1/7235.

26 הדברים נאמרו בישיבת מרכז מפא"י, 4.11.1933, ומובאים אצל ד' בן-גוריון, *זכרונות*, א, עמ' 686.

27 באותה עת כבר לא פעל הוועד הפועל הערבי, ואת הדרישה הגישו נציגי חמש המפלגות הערביות (בלי "אל-אסתקלאל").

א. הפסקה מיידית של ההגירה היהודית והקמת ועדה שתקבע את "יכולת הקליטה" של הארץ;

ב. איסור העברת קרקעות ליהודים;

ג. כינון ממשלה דמוקרטית בהתאם לספר הברית של חבר הלאומים ותוך הגשמת החלק השני של סעיף 2 בכתב המנדט של ארץ-ישראל.²⁸

תוך זמן קצר פעלה הממשלה בכל אחד מן התחומים הללו. תחילה, בשלהי 1935, הודיע הנציב העליון על כוונותיו בעניין המועצה המחוקקת (ראו בסעיף 7.4.1), ובראשית 1936 הוא הודיע לערבים שהממשלה עומדת להוציא פקודה האוסרת על מכירת קרקע אלא אם ישאיר לעצמו המוכר שטח מספיק למחייתו שלו ושל בני ביתו; ובאשר להגירה היהודית הוא הודיע, כי ייבדקו מחדש ההערכות – שכבר היו זהירות מלכתחילה – בעניין "יכולת הקליטה".

כפי שראינו, עניין המועצה המחוקקת הורד מעל הפרק בלונדון, ובטרם היה סיפק בידי הממשלה לגשת ליישום ההבטחות האחרות פרצה השביתה הכללית והחל השלב הראשון של המרד הערבי.

לסיום הסקירה נביא את הפסקה המסכמת מהפרק בדו"ח ועדת פיל על תולדות ארץ-ישראל בחמש עשרה השנים הראשונות של המנדט:²⁹

רואים אנו אפוא כי תולדות חמש עשרה השנים שחלפו מאז הופקדה הגשמת המנדט לידי שלטון אזרחי, הביאו לידי מצב אשר כמעט כל גורם וגורם שבו, הן גורמים פנימיים והן גורמים חיצוניים, שהפריעו לשוב הסכסוך על דרך שלום, היה חזק יותר משהיה לכתחילה. אין פלא אפוא, כי באפריל 1936 פרצו ה'מהומות' אשר הביאו לידי מינויה של הוועדה המלכותית.

28 דו"ח פיל, פרק ג, פסקה 90; י' פורת, ממהומות למרידה, עמ' 175.

29 דו"ח פיל, פרק ג, פסקה 105, תרגום רשמי.

השלב הראשון של המרד הערבי (מאורעות תרצ"ו)

7.5

אור ל-15 באפריל 1936 נרצחו שני יהודים בידי ערבים על כביש טול-כרם-שכם. למחרת נרצחו סמוך לפתח-תקוה שני ערבים בידי יהודים, כמעשה גמול על האירוע הקודם.¹ הלווייתו של אחד הקרבנות היהודים, שהתקיימה ביום שישי 17 באפריל בתל-אביב, הפכה להפגנת-זעם, ובמהלכה התנפלו יהודים על ערבים. גם בשבת נמשכו ההתפרעויות בתל-אביב, והוכו ערבים שהזדמנו לעיר. ברחוב הערבי נפוצו שמועות (לא-נכונות) על הרוגים ערבים. למרות המתח ששרר בתל-אביב וביפו, יצאו ביום ראשון, 19 באפריל, פועלים בני שני העמים ומשתי הערים לעבודה בעיר הסמוכה. ביפו התנפלו ערבים על יהודים, הרגו תשעה ופצעו עשרות. המשטרה, בעזרת תגבורת של הצבא, פיזרה את הפורעים, ושישה מהם נהרגו. למחרת נהרגו עוד שבעה יהודים. עוצר הוטל על שתי הערים השכנות, והוכרז מצב חירום בארץ כולה.

"מהומות", "מאורעות" או "מרד"?

המיון של אירועי השנים 1936-1939 עבר תמורות עם הזמן. בדו"ח ועדת פיל, המתייחס, כמובן, רק לאירועים של החודשים אפריל-אוקטובר 1936, שמו העברי של הפרק הרביעי הוא "מהומות 1936", ובאנגלית: "The Disturbances of 1936". אולם בגוף הפרק (פיסקה 24) נכתב: "המלה 'מהומות' מקנה רושם מטעה על מה שקרה. היה זה מרד גלוי (open rebellion) של ערביי פלשתינה (א"י), שנעזרו ע"י אחיהם הערביים מארצות אחרות, נגד השלטון המנדטורי הבריטי". במקום אחר (פרק יט, פיסקה 1) חוזרת הוועדה ואומרת שבעיניה לא היו אלה מהומות אלא מרד. בספרו של J. C. Hurewitz (ראו ברשימת המקורות), שהוא מן המחקרים הראשונים על המאבק על ארץ-ישראל, המונח הוא "revolt" (מרד).

1 המתנקשים היו חברי ארגון ב, שהיה לימים לארגון הצבאי הלאומי (אצ"ל). ראו יחידה 6, סעיף 6.3.2.

ביישוב היהודי כונו האירועים האלימים שהתרחשו בשנים 1936-1939, בדרך כלל, "מאורעות" (וכך נוספו "מאורעות תרצ"ז-תרצ"ט" לשרשרת המאורעות, שהחוליה הקודמת שלה הייתה "מאורעות תרפ"ט" וקדמו להן "מאורעות תרפ"א" ו"מאורעות פסח תר"ץ" בירושלים). ואולם, בהתבטאויות שלא נועדו לציבור הרחב, אלא למעגלים מצומצמים, נעשה שימוש במונחים אחרים. בן-גוריון, למשל, הבהיר לחבריו בהנהגת מפא"י, בקיץ 1936, שלמעשה הם של הערבים – הנלחמים בנשק, בשביתה, בטרור, בסבוטג' (חבלה), ברצח ובהרס רכוש – "קוראים בעברית מרד והתקוממות".²

הערבים כינו תחילה את האירועים "אעמאל שעי"ב" (פרעות), ולאחר זמן-מה החלו להגדירם בתור "ת'ורה" (מרדה), התקוממות נגד שלטונות כיבוש). גם המונח האסלאמי "ג'האד" (מלחמת קודש) נכנס לשימוש, והמשתתפים בפעילות האלימה כונו "ג'האדן" – לוחמי מלחמת קודש. עם הזמן השתרש המונח "ת'ורה", וגם בהיסטוריוגרפיה על תולדות ארץ-ישראל הכתובה בעברית החליף המונח "המרד הערבי" את המונח "מאורעות". אגב, אין לבלבל את "המרד הערבי" שהתחולל בארץ-ישראל בשנים 1936-1939 עם "המרד הערבי הגדול", שהתחולל במהלך מלחמת העולם הראשונה בהנהגתו של השריף חוסיין ממכה, כמתואר ביחידה 2. בכתיבה על תולדות היישוב היהודי נותר במקרים רבים על כנו המונח "מאורעות". כך, למשל, בספר **תולדות ההגנה**, שהוא מאבני היסוד של ההיסטוריוגרפיה הציונית על תקופה זו, שם הפרק בדיון הכלל ארץ-ישראלי על אירועי 1936 הוא "מאורעות תרצ"ז", וזה על 1937-1939 שמו: "ההתקוממות הערבית (תרצ"ח-תרצ"ט)". אולם בדיון הפנים-יישובי הכותרת היא "מאורעות תרצ"ח-תרצ"ט".³

לסיום ההערה בענייני מינוח נציין, שיש המבחינים בשלבים שונים של ההתקוממות הערבית. פורת, בספרו על התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית בשנים 1929-1939, מכנה את אירועי שנת 1936 "השביתה הכללית והשלב הראשון של המרידה", ואת האירועים מספטמבר 1937 ואילך – "המרד". יש המתייחסים לאירועי אפריל-אוקטובר 1936 כאל "השביתה הכללית" להבדיל מן המרד, שפרץ, לשיטתם, רק בקיץ 1937.

לצורך הדיון בקורס שלנו, ראשיתו של **המרד הערבי** היא באפריל 1936, והיו לו שני שלבים. השלב הראשון: אפריל-אוקטובר 1936 (ובמינוח היישובי: מאורעות תרצ"ז); והשני: מספטמבר 1937 עד פרוץ מלחמת העולם השנייה (ובמינוח היישובי: מאורעות תרצ"ח-תרצ"ט).

7.5.1 הסיבות להתקוממות

ההתפרצות הערבית ביפו ב-19 באפריל 1936, שהיתה ככל הנראה ספונטנית ולא תוכננה מראש, היתה גפרור שהצית חבית טעונה חומר נפץ. כלומר, האירועים שתוארו

2 מכתב מדוד בן-גוריון למרכז מפא"י, 11.8.1936, נדפס ב**זכרונות**, ג, עמ' 364; וראו גם: ש' טבת, **בן-גוריון וערביי ארץ-ישראל**, עמ' 265-269.

3 סת"ה, ב/2, תוכן העניינים.

בפיסקה הראשונה של הפרק הם בגדר העילה לפרוץ המהומות, ועלינו לחפש את הסיבות המהותיות להתקוממות הערבית ("גורמי היסוד של המהומות", בלשון ועדת פיל).

■ בעת הקריאה תנו דעתכם לשלושת צירי העימות היהודי-ערבי: שלטון עצמי, הגירה, קרקע.

הגורם הראשי למהומות היה חששם של הערבים מפני השתלטות מדינית וכלכלית של היהודים על ארץ-ישראל, ורצונם להביא לביטול המנדט ולכינון עצמאות לאומית. הערבים ערערו על עצם קיומו של המנדט, כפרו בתוקפה של הצהרת בלפור (שנכללה בכתב המנדט) וערערו על הפרשנות הבריטית מ-1922, שהבטחה שנתן מקמהון לחוסין לא חלה על ארץ-ישראל ממערב לירדן. יתר על כן, מדיניות בריטניה בארץ-ישראל עמדה, לטענת הערבים, בסתירה לספר הברית של חבר הלאומים ולעקרון ההגדרה העצמית הכלול בו.⁴

לדעת ועדת פיל, שבה נדון בסעיף הבא, הגורמים היסודיים היחידים למהומות היו תשוקת הערבים לעצמאות, שנאתם את הבית הלאומי היהודי ופחדם מפניו. "אלה היו אותם גורמי היסוד שהביאו לידי 'מהומות' בשנות 1920, 1921, 1929, 1933", הוסיפה.⁵

■ במקום אחר בדו"ח ועדת פיל (פרק ד, פסקה 42) נאמר, שהיהודים טענו "כי המהומות לא נגרמו ע"י ההשפעות הכלכליות של העליה על הערבים או ע"י גידולה. גידולו של הבית הלאומי הביא ברכה לערבים בכלל; ואם כי יתכן כי מספר העולים הרב בשנת 1935 סייע להחשת ההתפרצות בשנה הבאה, הרי ההתפרצויות בשנת 1920-1921 חלו כשמספר העולים היה פחות או יותר [=יחסית] קטן וההתפרצות בשנת 1929 באה לאחר שתי שנים של עליה מוקטנת בהרבה".
מה דעתך?

בנוסף ל"גורמים היסודיים" הצביעה הוועדה על גורמים משלימים, גורמי-לוואי, שהעצימו את הגורמים היסודיים וקבעו את מועד פרוץ המהומות, והם:⁶

(א) מתן עצמאות לאומית, ראשונה לעיראק, ובמדה פחות שלמה לעבר-הירדן, אחר-כך למצרים ולאחרונה - כעבור תקופת מעבר קצרה - לסוריה וללבנון, והשפעתו של דבר זה על דעת הקהל הערבית בפלשתינה (א"י). משקלו של גורם זה הוגבר ע"י המגע הקרוב שבין ערביי פלשתינה (א"י) ובין ערביי

4 ראו יחידה 2, פרק 2.1, וסעיפים 2.3.1-2.3.3.

5 דו"ח פיל, פרק ד, פסקה 44.

6 שם, פרק ד, פסקה 45.

סוריה, עיראק וערב הסעודית, וע"י נכונותם של השליטים הערבים לעשות את כל אשר לאל ידם כדי לעזור להם.

(ב) הלחץ על פלשתינה (א"י) מצד היהדות העולמית מחמת סבלותיהם וחרדתם של היהודים באירופה המרכזית והמזרחית. גידולו של לחץ זה מאז שנת 1933 ואילך, והעליה היהודית הגדולה שבאה כתוצאה מזה הגבירו במדה רצינית את פחד הערבים מפני השתלטות יהודית על פלשתינה (א"י).

(ג) חוסר השוויון בין האפשרויות של הערבים לבין האפשרויות של היהודים להגיש את טענותיהם לפני ממשלת הוד מלכותך, לפני הפרלמנט ולפני דעת הקהל בארץ הזאת; ואמונת הערבים, כי היהודים יוכלו תמיד להשיג את מבוקשם בדרכים החסומות בפני הערבים. אמונה זו, המבוססת בכללה על מעמדה של הסוכנות היהודית גם בירושלים וגם בלונדון, נתחזקה בהרבה ע"י פרסום מכתבו של מר מקדונלד לד"ר ויצמן בשנת 1931 וע"י הויכוחים בפרלמנט שנתקיימו בראשית השנה החולפת בקשר עם ההצעות למועצה מחוקקת.

(ד) אל הגורם האחרון הזה יש לצרף את התגברות חוסר האמון בקרב הערבים, שראשיתו נעוצה בהבטחת מקמהון ובהכרות בלפור, ביכולתה, ואולי גם ברצונה, של ממשלת הוד מלכותך לקיים את הבטחותיה.

(ה) בהלת הערבים מפני הקניה הבלתי פוסקת של קרקע ערבית ע"י יהודים.

(ו) עצמת הלאומיות היהודית בפלשתינה (א"י); "המודרניות" של רבים מן העולים הצעירים; הסגנון המקניט של יהודים בלתי אחראים, והטון הבלתי מתון של רבים מן העתונים היהודים והערבים גם יחד.

(ז) חוסר הודאות הכללי, שהוחמר ע"י כמה פסוקים מעורפלים במנדט, בנוגע לכוונותיה הסופיות של המעצמה הממונה. חוסר ודאות זה הוסיף על כל הקשיים שבמצב, וביחוד (א) עורר את תשוקת היהודים להתפשט ולבצר את מעמדם בפלשתינה (א"י) בכל המהירות האפשרית ו-(ב) איפשר לערבים לפרש את מדיניות הפיוס של ממשלת פלשתינה (א"י) ואת החיבה של כמה מפקידיה, כהוכחה על כך שהחלטתה של הממשלה הבריטית להגשים את הכרות בלפור אינה נובעת מלב שלם.

ב־19 באפריל 1936 החל השלב הראשון של המרד הערבי, שנמשך כחצי שנה והתנהל בשלושה ערוצים: שביתה כללית, מעשי אלימות ופעילות מדינית. אף כי רבים ממאפייני המרד הערבי התפתחו במלואם רק בשלב השני שלו (שהחל בספטמבר 1937), מצאנו לנכון לדון בנפרד בשלב הראשון של המרד כדי להציג בבירור את תמונת המצב כפי שראויה חברי ועדת החקירה המלכותית, וכך נוכל להבין את הרקע לכתיבת מסקנותיהם והמלצותיהם.⁷

7 הפרק נסמך בעיקר על מקורות אלה: דו"ח פיל, פרק ד; נ' קצבורג, "העשור השני למשטר המנדט", עמ' 368–381; י' פורת, *ממהומות למרידה*, עמ' 195–262; סת"ה, ב/2, עמ' 631–710.

7.5.2 השביתה הכללית

כאמור, ההתפרצות האלימה ב־19 באפריל היתה ככל הנראה ספונטנית. רוב הפורעים היו פועלים עונתיים מן החורף⁸ ועבר הירדן, שהתגוררו במבני פח וסוכות בשולי יפו; רבים מהם היו מחוסרי עבודה בתום עונת הקטיף. בעקבות אירועי יפו הוכרזה שביתה בערים אחדות ונערכו הפגנות ואסיפות. ב־25 באפריל הוקם "הוועד הערבי העליון", שבו יוצגו כל המפלגות והחוגים בציבור הערבי. בראש הוועד עמד המופתי של ירושלים, חאג' אמין אל־חסייני, והוא זה שנתן בו את הטון יחד עם הקיצוניים.

הוועד הערבי העליון הכריז על שביתה כללית שתמשך "עד שהממשלה הבריטית תשנה את מדיניותה הנוכחית באופן יסודי, והצעד הראשון לכך הוא הפסקת ההגירה היהודית".⁹ הוא הציג לממשלה שלוש דרישות:

- א. איסור הגירה יהודית;
- ב. איסור העברת קרקעות ערביות לידי יהודים;
- ג. הקמת ממשלה לאומית שתהיה אחראית כלפי מועצה ייצוגית.

נטל השביתה נפל בעיקר על כתפי העירוניים. ראש החץ של השביתה היו נהגים, סוחרים ובעלי מלאכה. ראשי עיריות שבתו אף הם, אולם עובדי העיריות, עובדי הממשלה והפועלים הערבים בנמל חיפה וברכבת לא שבתו. בקיע נוסף בכלליות השביתה היה במחצבה שסיפקה את חומר הגלם לבית־החרושת למלט "נשר" ליד חיפה (שהיה בבעלות יהודית). הפלאחים, שמטבע עיסוקם לא נטלו חלק בשביתה, נפגעו ממנה בכל זאת, כי היא סגרה בפניהם את השוק היהודי. כמו כן נפגעו פועלים ערבים שנאלצו להפסיק לעבוד במשק היהודי.

ככל שהתמשכה השביתה ללא שהביאה הישגים, התרופפה הנכונות לשבות. הוועד הערבי העליון התמודד עם התופעה בשתי דרכים. האחת – הוקמו ועדות עזרה להושטת סיוע לנפגעי השביתה, והוטל מס שביתה על חלק מן הסקטורים שלא שבתו; השנייה – ננקטו אמצעי שכנוע שונים: איומים, שימוש במוטיבים אסלאמיים, כוח פיסי ואף רצח.

בסתיו נראה היה שהמרד עומד להתפוגג, וזאת בין היתר בגלל הקרבנות הכלכליים שגבתה השביתה מן הציבור הערבי. החשש מהנזק שבאבדן עונת התפוזים, שאמורה היתה להתחיל בנובמבר, היה גורם מכריע בלחץ הציבורי להביא לסיום השביתה.¹⁰

8 החורף (ובערבית: אל־חורף) הוא חבל־ארץ המשתרע מצפון לנהר הירמוך בין הגולן במערב לגבול המדבר במזרח. בתקופת המקרא היה החורף בתחום נחלתו של חצי שבט מנשה, ומדרום לו השתרע הגלעד. לא ברור היכן עבר הגבול בין החורף לבין הבשן, ויש המתאייחסים לשני שמות אלה כחלים על אותו שטח עצמו.

9 דו"ח פיל, פרק ד, פיסקה 4 (תרגום שלנו).

10 דו"ח פיל, פרק ד, פיסקה 17. על ההשפעה של השביתה הכללית על החברה הפלסטינית כפי שהשתקפה בעיתונות הפלסטינית, ראו מ' כבהא, תפקידים של העיתונות והשיח העיתונאי, פרק רביעי.

■ שאלה 3

השביתה הכללית נועדה לשתק את כלכלת הארץ, אמצעי שהוכיח זה־לא־כבר את יעילותו בסוריה, שם נמשכה השביתה הכללית 45 יום, והסתיימה רק לאחר שהצרפתים ניאותו לפתוח במשא ומתן על עצמאות (ראו לעיל פרק 7.2). מדוע, לדעתך, לא היה אפשר ליישם אמצעי זה באופן מלא ויעיל בארץ־ישראל?

7.5.3 מעשי אלימות

הפעילות האלימה של הערבים היתה מכוונת נגד השלטונות הבריטיים, נגד היישוב היהודי ונגד יריבים (ערבים) מבית. המורדים תקפו מתקנים של הממשלה והצבא ופגעו בסוירים (פטרולים) של הצבא והמשטרה. ערים אחדות היו לשדה קרב בין ערבים לכוחות הבטחון הבריטיים. ביפו, שהיתה מוקד מרכזי של פעילות אלימה נגד הבריטים, הרסו השלטונות חלק מן העיר העתיקה במסווה של פעילות למען בריאות הציבור, ולאחר מכן הצליחו להשתלט על העיר (יולי 1936).

מוקד הפעילות האלימה עבר אז לשכם, וגם בה, ובערים נוספות, השתלט הצבא על העיר והחזיר את הסדר. המורדים נדחקו מן הערים להרים, שם פעלו כחבורות מזוינות.¹¹

איור 13: מחנה של פליטים יהודים שפוגו מנחלת יהודה (ליד ראשון לציון) בעקבות התקפה של ערבים, 1936.

11 גם השאלה מהו הכינוי הראוי להתארגנות של המורדים הערבים שנויה במחלוקת. הבריטים כינו את החבורות הערביות המזוינות "bands of armed Arabs" ("דו"ח פיל, פרק ד, פיסקה 8, והתרגום הרשמי לעברית: "כנופיות של ערבים מזוינים"). המונח "כנופיות" הוא הרווח ביותר בכתביה הציונית. הערבים השתמשו במונח "ת'ואר" (מן המלה ת'ורה שהצגנו לעיל) – מורדים, וכן "מוג'אהידון": לוחמי מלחמת קודש (דתית).

הערבים תקפו שכונות יהודיות קיצוניות ומבודדות בערים המעורבות צפת, טבריה וירושלים, ופה ושם יישובים יהודיים מרוחקים. יעד מועדף עליהם היו דרכי התחבורה: פיזור מסמרים בכבישים, תקיפת מכוניות ושריפתן, מיקוש, ירי וזריקת רימונים. הפגיעה ביהודים הנעים בדרכים נעשתה קלה יותר בשל הצלחתה של שביתת התחבורה הערבית.

הערבים פגעו גם ברכוש יהודי וממשלתי: הציתו גרנות ושדות, גדעו ושרפו עצי פרי ויערות, חיבלו במסילות ברזל, בקווי טלפון ובצינור הנפט עיראק-חיפה (בקטע שעבר בעמק יזרעאל).

מעשי האלימות הגיעו לשיאם בחודש אוגוסט, לאחר שמתנדבים מארצות ערביות (סוריה ועיראק) הצטרפו אל המורדים הפלסטינים שפעלו בהרים. בראש המתנדבים עמדו מפקדים בעלי נסיון בלוחמת גרילה, והחשוב שבהם – פזי אל-קאוקג'י – הכריז על עצמו "ראש צבא המורדים בסוריה הדרומית" (הלוא היא ארץ-ישראל).

איור 14: דרכי התחבורה היו יעד מועדף לפגיעה ביהודים ובבריטים בתקופת המרד הערבי. בתמונה: אנשי כוחות הבטחון מסלקים מכושול שהניחו ערבים.

המורדים נקטו אמצעי טרור נגד בני עמם שלא צייתו להוראות בענייני השביתה והחרם וכן נגד סוחרים ואמידים ערבים שסירבו לשלם כספים לוועדות הלאומיות, ונגד המתונים בכלל, בעיקר מן המחנה הנשאיבי. כל אלה פגעו בבטחון האישי של הציבור הפחות מיליטנטי והתישו אותו. העייפות של הציבור מוזכרת במניין הסיבות לסיום השביתה הכללית והשלב הראשון של המרד הערבי, לצד מעמסת הנזקים הכלכליים.

7.5.4 התגובה הבריטית

בעיצוב התגובה הבריטית על השביתה הכללית ומעשי האלימות של הערבים היו מעורבים גורמים בעלי עמדות שונות ואינטרסים שונים ולעתים אף סותרים. **הצבא** חתר לנקיטת יד קשה לדיכוי המרד ולמיגור המורדים. **הנציב העליון** נקט יד רכה בחודשים הראשונים של המרד ונמנע מהפעלת אמצעי דיכוי צבאיים, מתוך חשש שמא יותירו צלקות עמוקות של השפלה אצל הערבים. וקופ אף גילה אורך-רוח כלפי עובדי הממשלה הערבים שהגישו לו עצומה ולא נקט כלפיהם צעדי ענישה, אלא הסתפק בנזיפה. הוא לא פעל ישירות נגד הוועד הערבי העליון, ושמר אתו על ערוצי קשר, בתור הגוף המייצג את הערבים. **משרד המושבות** בלונדון התנגד בתוקף לניהול משא ומתן עם המורדים.

בשלבים הראשונים של המרד התקיים מעין איזון בין משרד המושבות בלונדון לנציב בירושלים. משרד המושבות קיבל את עמדת הנציב, שאין לעשות שימוש התקפי בצבא לשם דיכוי המורדים, והנציב קיבל את עמדתו הנחושה של משרד המושבות שאין לנהל משא ומתן עם המורדים. המשמעות המעשית של איזון זה היתה, שהצבא לא נקט פעולות נחרצות לדיכוי המרד, והשלטונות לא נכנעו לדרישה הראשית של הערבים להפסיק את ההגירה היהודית.

חילוקי הדעות בין זרועות השלטון השונות גרמו להתמהמהות התגובה הבריטית. תחילה הסתפקו השלטונות בצעדים בעלי אופי הגנתי: הם תגברו את הצבא בכוחות מבחויץ (מצרים ומלטה), הפעילו חוליות סיור (פטרולים) ושמירה בדרכים, אסרו תועמלנים ומנהיגים, הנהיגו תקנות לשעת חירום והחמירו את הענישה. בשלב הבא פעלו כוחות הבטחון נגד המורדים בתוך הערים, אך לא יזמו התקפות על החבורות בהרים. רק לאחר שהערבים הסלימו את פעילותם בחודש אוגוסט החישו הבריטים תגבורת נוספת לארץ, ובספטמבר החלו לפעול ישירות נגד חבורות המורדים, בעיקר באזורי שכם וחברון. הבריטים אף שקלו, ונתנו לכך פומבי, להטיל משטר צבאי על הארץ.

הפעילות הצבאית, האיום בהטלת משטר צבאי, הלחץ מן השטח (עליו רמזנו בסעיף הקודם) ומצד שליטי ארצות ערב (בו נדון בהמשך) – כל אלה יחדיו הביאו לסיום השלב הראשון של המרד הערבי באוקטובר 1936. ההכרזה על הפסקת השביתה ומעשי האלימות הקדימה את מיגורם בכוח של המורדים. הם לא פורקו ממשקם והחבורות ("הכנופיות") לא פוזרו, כך שזרעי השלב הבא של המרד נותרו בשטח (וקאוקג'י נמלט לעבר הירדן).

7.5.5 התגובה היהודית

ההנהגה הציונית הגיבה על מאורעות 1936 במישור הבטחוני והמדיני. התגובה במישור הבטחוני נעשתה, על-פירוב, בשיתוף פעולה עם השלטונות, תוך שמירה על מרותה של ההנהגה הציונית על היישוב והימנעות מפעולות נקם נגד הערבים.¹²

שיתוף הפעולה בין הנהגת היישוב והשלטונות לאחר פרוץ המאורעות תרם לחיזוק כוחו הצבאי של היישוב. בסוף אפריל גויסו כ-600 "שוטרים מיוחדים" יהודים (שנודעו בכינוי גאפירים), ועד ספטמבר שולש מספרם והם היו ל"חיל הנוטרים" (רשמית: חיל עזר למשטרה – Auxiliary Police Force). הנוטרים קיבלו מן הממשלה מדים, נשק ומחצית משכרם (שהושלם על-ידי מוסדות היישוב), ושירתו תחת פיקוד של קציני משטרה בריטים. בריבזמן המשיך ארגון ה"הגנה" לפעול בדרכים שונות.

איור 15: בתקופת המרד הערבי התהדק שיתוף הפעולה בתחום הבטחון בין היישוב לבין שלטונות המנדט. אנשי היישוב מילאו משימות בטחוניות תחת פיקוד בריטי, כשהם לובשים מדים ומפעילים נשק שקיבלו מן הממשלה. בתמונה: אנשי "משטרת היישובים העבריים" במשימת שמירה על מסילת ברזל סמוך לחדרה, קיץ 1938 (וראו להלן, סעיף 7.7.3).

12 "הנהגת היישוב" ו"ההנהגה הציונית" הן ביסודו של דבר היינו הן בדיון שלנו, וראו בעניין זה יחידה 3. ב"הנהגת היישוב" כוונתנו להנהלת הסוכנות היהודית ולמוסדות "כנסת ישראל" (בעיקר הוועד הלאומי) ולפעילות המכוונת כלפי היישוב פנימה. ההנהגה הציונית (כלומר, ההנהלה הציונית בירושלים ובלונדון) היא זו שניהלה את המגעים המדיניים עם הבריטים.

תחילה התרכזה התגובה על הפעילות האלימה של הערבים בהגנה על שכונות ויישובים ובהתגוננות פסיבית בדרכים – תנועה בשיירות, ברכב ממוגן ובליוי בריטי. לאחר זמן מה ננקטו צעדים יזומים ואקטיביים יותר, שיטת פעולה שנקראה "היציאה מן הגדר": חוליות של אנשי ה"הגנה" ("הנוודת") ארבו לתוקפים הערבים בדרכם ליעד, שוטטו בשטח למטרות התראה, ורדפו אחר התוקפים עוד בטרם הגיעם אל יעד הפגיעה.

הנהגת היישוב נקטה מדיניות של הבלגה¹³ – התנגדות למעשי נקם ולפעולות של טרור עיוור. מעשים מעין אלה בוצעו בעיקר בידי חברי ארגון ב, שהיה מזוהה עם הרוויזיוניסטים.¹⁴ אולם מדי פעם ניתן "אור ירוק מלמעלה" לתגובות נקם על פגיעה ביהודים. למשל, באוגוסט 1936, בתגובה על רצח שתי אחיות רחמניות יהודיות בדרכן לעבודתן בבית החולים הממשלתי ביפו, נקט ארגון ה"הגנה" מעשי גמול ובהם הטלת פצצות לעבר בתי ערבים בגבול יפו-תל-אביב, והרג ופציעה של ערבים באזור תל-אביב.

את מאמציה ריכזה ההנהגה הציונית במישור המדיני, ובראש ובראשונה היא פעלה למניעת הפסקת העלייה.

7.5.6 הפעילות המדינית

הערבים הציבו את הדרישה לאסור הגירת יהודים לארץ-ישראל בראש רשימת דרישותיהם מן הממשלה, ותבעו את הפסקתה המיידית כתנאי להפסקת השביתה ומעשי האלימות. הבריטים הבהירו לערבים, שלא ינהלו אתם משא ומתן ולא יעשו שום ויתור בשאלת ההגירה היהודית כל עוד נמשכים מעשי האלימות. הפעילות המדינית בשלב הראשון של המרד התרכזה בקביעת סדר הדברים: האם קודם תשקוט הארץ ואז יתחיל המשא ומתן על תביעות הערבים (ובכללן הפסקת ההגירה היהודית), או שהפסקת ההגירה היא תנאי מוקדם להפסקת השביתה ומעשי האלימות.

7.5.6.1 שאלת ההגירה היהודית

הבריטים גילו את עמדתם בעניין סדר הדברים במלוא הבהירות ב־18 במאי 1936. ביום זה, שבו הודיע שר המושבות בפרלמנט על הכוונה לשגר ועדת חקירה מלכותית¹⁵ לארץ-ישראל, אישר הנציב העליון מכסת סרטיפיקטים לעונת האביב (4,500) שהיתה

13 על פניה השונים של "ההבלגה" ועל הוויכוח ביישוב כיצד להגיב ("הבלגה או תגובה") ראו דיון ביחידה 9.

14 וגם בכך נדון ביחידה 9.

15 ועדת חקירה מלכותית: ועדת חקירה בדרג גבוה ביותר המתמנה על-ידי המלך, ולו היא מגישה את הדין-חשבון שלה.

אף גדולה מזו שבעונה הקודמת. במילים אחרות: השביתה והמרד לא גרמו להפסקת העלייה ואף לא לצמצומה. זאת ועוד, שר המושבות הודיע שהוועדה, האמורה לחקור את הגורמים למהומות ואת טענות הצדדים, תצא לדרך רק לאחר שישתרר שקט בארץ.

עמדת היהודים היתה נחרצת: הם סירבו לכל ויתור בנושא העלייה ופעלו למניעת הישנותה של התופעה שחזרה שוב ושוב מאז 1921 – הפסקה זמנית של העלייה בעתות של מתיחות בטחונית או מדינית. השאלה נעשתה אקוטית עוד יותר לאחר ההודעה על הכוונה לשגר את הוועדה המלכותית. ההנהגה הציונית התנגדה להפסקת העלייה ערב בואה של ועדת החקירה, לא רק מן הטעם העקרוני שאין להיכנע לטרור, אלא גם מן הטעם המעשי: היא הניחה שהוועדה תחליט על שימורו של הסטטוס־קוו בארץ־ישראל, ומכיוון שהמצב שישרור בתחום העלייה בעת בואה של הוועדה הוא זה שישמש נקודת מוצא למסקנותיה, עליה לפגוש בארץ מציאות של עלייה המתנהלת כסדרה.¹⁶

איור 16: משה שרתוק (לימים – שרת, 1894–1965), עלה לארץ ב־1906. במלחמת העולם הראשונה שרת בצבא התורכי. היה חבר "אחדות העבודה" ומפא"י. כיהן כמזכיר המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, ולאחר רצח חיים ארלוזורוב (1933) עמד בראש המחלקה עד הקמת המדינה. היה שר החוץ הראשון של ישראל וראש הממשלה השני שלה (1953–1955). בתמונה: שרתוק משוחח עם הנציב העליון, סר ארתור ווקופ בעת סיור בקריית־חיים.

16 הדיון כאן נסמך על א' חלמיש, מדיניות העלייה והקליטה, עמ' 183–186.

באותו זמן ניסתה קבוצה של חמישה יהודים בעלי שם להגיע להסכמה יהודית-ערבית מאחורי גבם של הבריטים.¹⁷ אישים אלה, שלא פסלו את האפשרות שהיהודים יוותרו מיעוט בארץ-ישראל ויוותרו על המטרה להגיע בה לרוב, סברו שעל הסוכנות היהודית להסכים להפסקת העלייה כאמצעי ליצירת אווירה טובה לניהול המשא ומתן. החמישה קיימו פגישות עם חוגים ערביים בנסיון לברר את האפשרות להסכם יהודי-ערבי, והביעו הסכמה להצעה שהעלו הערבים, לפיה היהודים יעשו מחווה סמלית ובמהלך המשא ומתן לא ישתמשו ברשיונות העלייה שכבר קיבלו. בתמורה תופסק השביתה הכללית מרצון, במקום שתדוכא בכוח על-ידי הממשלה.

ההנהגה הציונית התנגדה לפגיעה בעלייה מכול וכול.

להלן מובאים דברים שהשמיע משה שרתוק באוזני בן-שיחם הערבי של החמישה, מוסא אל-עלמי.¹⁸ מה אפשר ללמוד מדברי שרתוק ומן ההקבלה המובאת בהם על מקומה של העלייה במדיניות הציונית ועל הסיכוי שהצד הציוני יסכים להשעייתה לשם הפסקת המרד הערבי?

על זה [הפסקת העלייה] אין מה לדבר. תאר לעצמך, שנוכחתם כי התפילות במסגד עומר [=כיפת הסלע] ביום ו' הן מקור המהומות בארץ, ונניח שהיינו באים אליכם ואומרים: הן אינכם רוצים באלים; סגרו לחודש ימים את המסגד למען הפסקת המהומות. המפתחות נשארים בידכם, אין לכם ממה לפתור. ההייתם מסכימים?

לא!

ומדוע לא הייתם מסכימים, אמרתי, הרי לא רק מטעמים דתיים, אלא משום שתראו בכך ויתור סמלי על זכותכם. הוא הדין ביחס להפסקת העלייה. אתה אומר: העלייה גורמת למהומות, למען השלום הפסיקה באופן זמני. ה"שדיוול" נשאר בידכם גם להבא, אין לכם ממה לפתור. על זה אנו משיבים: העלייה היא זכותנו היסודית ואתם תוקפים אותה. הפסקת העלייה תסמל את כניעתנו, ושום יהודי לא יוכל להסכים לכך.¹⁹

17 "קבוצת החמישה": יהודה מאגנס (נשיא האוניברסיטה העברית), משה נובומייסקי (ממקימי חברת האשלג בים המלח), פנחס רוטנברג (מייסד חברת החשמל; עמד בראש הוועד הלאומי בשנים 1929-1931 ושוב: 1939-1940), משה סמילנסקי (מראשי התאחדות האיכרים, המייסד והעורך של בטאונה "בוסתנאי") וגד פרומקין (שופט בית המשפט העליון של ארץ-ישראל; היהודי היחיד שכהן בתפקיד רם זה בתקופת המנדט).

18 מוסא אל-עלמי (1897-1984) כיהן במשרות בכירות בממשלת המנדט והיה מעוזריו של הנציב העליון ווקופ. לאחר פרוץ המרד הערבי אולץ להתפטר ממשרתו בגלל תמיכתו בו. היה יועץ משפטי לוועד הערבי העליון, ובשנת 1937 גורש מן הארץ.

19 שרתוק דיווח על כך בשיבת הוועדה הפוליטית של מפא"י, 21.6.1936, ארכיון מפלגת העבודה, 23/36, והדברים מודפסים בספרו יומן מדיני, א, עמ' 178-179.

הממשלה, שלא רצתה להיראות כנכנעת לטרור, אך היתה מעוניינת ביצירת אווירה חיובית בארץ בתקופת פעילותה של ועדת החקירה, ניסתה להשפיע על ההנהגה הציונית שתסכים מרצונה להשעיה זמנית של העלייה, אולם זו התנגדה נחרצות.

בשעה שכלפי חוץ הציגו הציונים התנגדות חד-משמעית ומאוחדת לכל רעיון של הגבלת העלייה שלא על-פי יכולת הקליטה הכלכלית, נערכו דיונים בפורומים סגורים על האפשרות להגיע להסכם יהודי-ערבי בדבר קביעת מידות העלייה למשך שנים אחדות. ראשיתו של הרעיון באותם מגעים בין מנהיגים ערבים ל"קבוצת החמישה", שבהם דובר על המשך העלייה בקצב של 30 אלף נפש בשנה למשך עשר שנים. בקצב זה, בתוספת הריבוי הטבעי, יגיע מספר היהודים כעבור עשר שנים ל-800 אלף, פי שניים ממספרם ב-1936, והם יהיו 40 אחוז מכלל תושבי הארץ (וכשני שלישים מהאוכלוסייה הערבית, שתגיע ל-1,200,000). בדיונים פנימיים שערכו הגופים הציוניים נפסל המספר 30 אלף, כי משמעו דריכה במקום על המסלול האמור להביא לרוב יהודי בארץ. בדיונים אלה הוחלט, שאם הערבים יציעו לקבוע את שיעור העלייה כפי שהיתה ב-1935 (כ-62 אלף) תשמש הצעתם בסיס למשא ומתן, אך היתה נכונות לרדת למספר של 50 אלף עולים בשנה. ואשר למשך תוקפו של ההסכם: בשיחות "החמישה" עם הערבים הוצע שההסכם בעניין העלייה יהיה תקף למשך עשר שנים; ההנהלה הציונית היתה מוכנה לשקול הסכם על ממדי העלייה לחמש שנים בלבד.

יש לזכור, שהרעיונות בדבר קביעת מספר העולים למשך כחמש שנים עלו בצד הציוני במסגרת החיפוש אחר הסדר עם הערבים, מתוך רצון לתת סיכוי להסכם אמיתי עם תושבי הארץ והארצות השכנות. יסודה של נכונות זו בתקווה שאפשר יהיה להגיע עם הערבים להסכם טוב יותר בעניין ההגירה היהודית מן ההסדר שיכפו הבריטים. החמרת המצב הכלכלי הוסיפה אף היא לנכונות זו.²⁰ אולם בכל שלבי הדיונים וגלגול הרעיונות לא התפשרו הציונים על המטרה ליצור רוב יהודי בארץ-ישראל. כשנדמה היה שנעשתה סטייה, ולו קלה, מקו זה, תוקן הדבר מיד.

החריגה מן הקו הבלתי-מתפשר בעניין הרוב היהודי והעלייה קשורה בנסיון התיווך של שר החוץ העיראקי, נורי סעיד. הוא נפגש עם וייצמן (בלונדון) והתרשם, שנשיא ההסתדרות הציונית מוכן לויתורים טקטיים בשאלת העלייה בתקופת פעילותה של ועדת החקירה, וכי הוא ינסה להשפיע על חבריו להנהגה הציונית לדחות את הגשת הבקשה לרשיונות עלייה לעונת סתיו 1936. משנודע הדבר לבן-גוריון, יו"ר הנהלת הסוכנות היהודית, הוא הגיב בחריפות רבה ואילץ את וייצמן לשגר למשרד המושבות מכתב שיבהיר שהוא מתנגד לכל פגיעה בעלייה. הקו של התנגדות עקיבה לכל ויתור בעניין העלייה נשמר גם להבא.

20 בשלהי 1935 החל להסתמן משבר במשק היהודי, שהלך והחמיר עם הזמן. העניין יידון ביחידה 8.

7.5.6.2 כניסת ארצות ערב לזירה הארץ-ישראלית

בראשית המרד ניסה הוועד הערבי העליון לעורר אהדה לעניינם של הערבים הפלסטינים בקרב דעת הקהל בארצות ערביות ומוסלמיות (כגון תורכיה, פרס ועוד), ולרתום את שליטיהן לעזרה. כמה שליטים ערבים ניסו לתווך בין ערביי ארץ-ישראל לבריטים.

הצד הציוני התנגד באופן עקרוני להתערבות ערבית חיצונית בענייני ארץ-ישראל. בעיניו התערבות מעין זו סתרה את המנדט, שהכיר בקשר בין העם היהודי כולו לבין ארץ-ישראל (הבית הלאומי היהודי) אך לא בזכותם של הערבים שמחוץ לארץ-ישראל להתערב בענייניה. הסוכנות היהודית פנתה שוב ושוב אל הממשלה שתשים קץ לפעילות של מדינות ערב בענייני ארץ-ישראל. תחילה, כל עוד זו היתה גם עמדת הבריטים, נבלמה המעורבות החיצונית, אך לאחר זמן-מה שינתה בריטניה את עמדתה.

בראשית המרד הערבי התנגדו הבריטים למעורבות של שליטי ערב, כי לא רצו שייווצר קשר בין שאלת ארץ-ישראל לבעיות הרחבות של המזרח התיכון. אולם בהמשך הזמן הם גילו, שהתערבות מבחוץ עשויה לפתוח מוצא של כבוד מן הסבך הארץ-ישראלי. בחודש ספטמבר התחוויר לוועד הערבי העליון, שהמרד עלול לגווע בשל עייפות הציבור מן השביתה וטרונות גוברות על נזקיה הכלכליים ככל שהתקרבה עונת קטיפת ההדרים. על רקע זה חששה מנהיגות המרד, שהיד הקשה של השלטונות עלולה לשבור אותו סופית. במצב זה סיפקו שליטי ערב לוועד הערבי העליון ולבריטניה את הסולם לרדת מן העץ. הוועד הערבי העליון הודיע, שאם שליטי ארצות ערב יבקשו ממנו לקרוא להפסקת השביתה והמהומות, הוא יהיה מוכן לעשות זאת. ובריטניה הודיעה, שתאפשר לשליטי ערב להציג את עמדותיהם בפני הוועדה המלכותית. שליטי עיראק, עבר הירדן, סעודיה ותימן יצאו ב-10 באוקטובר בקריאה לערביי ארץ-ישראל להפסיק את השביתה ואת המהומות, ואלה הסתיימו ב-12 באוקטובר.

7.5.7 השלב הראשון של המרד הערבי: סיכום ביניים

במאזן של הערבים, יוזמי המהלכים ומכתיבי האירועים ברוב התקופה אפריל-אוקטובר 1936, נרשמו הישגים אחדים לצד כשלונות. הם הוכיחו את יכולתם לעמוד בשביתה ממושכת ולנהל מלחמת גרילה נגד צבא סדיר וחזק. חלקים נכבדים מן הציבור הערבי תמכו מרצונם במורדים, והמארגנים הצליחו לאלץ את הסקטורים שלא שבתו לשלם "מס" לקרנות השביתה. אולם, השביתה לא היתה מלאה, והתחבורה לא שותקה. בסיכומו של דבר, על אף הישגיהם הרבים בשטח, לא קצרו הערבים הצלחה מדינית ולא השיגו אף לא אחד מן היעדים המוצהרים שלהם. ההגירה היהודית נמשכה, וכך גם מכירת קרקעות ליהודים, ולא חלה שום תזוזה לעבר שלטון עצמי. באשר לאבדות בנפש, קשה לאמוד את מספר הנפגעים בקרב הערבים. המספר הרשמי הוא 195

הרוגים ולמעלה מ-800 פצועים, אולם ההערכה המקובלת במחקר היא שנהרגו כאלף ערבים, רובם מאש הבריטים והיהודים, ורק מעטים נרצחו בידי בני עמם.²¹

היהודים סבלו פגיעות בנפש וברכוש. בשלב הראשון של המרד הערבי נהרגו, על-פי הנתונים הרשמיים, 80 יהודים, ונפצעו למעלה מ-22.300. נגרמו נזקים רבים לרכוש – עצי פרי ויער נגדעו, נעקרו ונשרפו, שדות תבואה וגרנות הועלו באש, בתי מסחר ומפעלי תעשייה ניזוקו במישרין ובעקיפין, משקים יהודיים נפגעו מהפסקת עבודתם של ערבים, ענף הבנייה שותק בראשית השביתה כמעט כליל, כי הערבים חדלו לספק חציץ, והורגש מחסור בירקות טריים. בסיכומו של דבר, השביתה, החרם והאלימות גרמו נזקים למשק היהודי, אך הוא התגבר על רוב הקשיים במהירות. בעקיפין גרמו הערבים דווקא לחיזוקו של המשק היהודי. הדוגמה הבולטת ביותר היא הפעלת המזח ("נמל") בתל-אביב, ששחרר את היהודים מן התלות בנמל יפו המושבת. בזכות השביתה נכנסו עוד יהודים למעגל העבודה (במקום ערבים ובתפקידים בטחוניים). אף נקודת יישוב לא נעזבה במשך אירועי 1936, למעט קבוצת רוחמה (בת שבעה חברים) בנגב הצפוני והיישוב היהודי הקטן שנטר בחברון אחרי מאורעות תרפ"ט.

איור 17: כחודש לאחר שפרצה השביתה הכללית ונחסמה בפני היהודים הגישה לנמל יפו, הוחל בבניית מזח בצפון תל-אביב, שממנו התפתח בהמשך נמל תל-אביב (וראו גם איור 7 ביחידה 1, עמ' 23). בניית נמל תל-אביב בעיצומו של המרד הערבי ("המאורעות") עוררה התלהבות רבה ביישוב, וזו באה לידי ביטוי גם ב"שיר הנמל" שכתבה לאה גולדברג, ולהלן כמה משורותיו: "אנו כובשים את החוף והגל / אנו בונים פה נמל. // מוצק הבטון ומורם המנוף / סירות המטען מגיעות אל החוף." בתמונה: סוורים פורקים מטען מסירות ליד המזח של נמל תל-אביב, קיץ 1936.

21 דו"ח פיל, פרק ד, פסקאות 26–27.

22 דו"ח פיל, שם; סת"ה, ב/2, עמ' 650.

בסך הכול, היישוב יצא ממאורעות תרצ"ו מחוזק במובנים רבים. הוא הוכיח שהוא ציבור מלוכד הסר, רובו ככולו, למרות ההנהגה שלו. שמירתו הכמעט מוחלטת של קו ההבלגה העידה, שהזרוע הצבאית של היישוב כפופה להחלטות של ההנהגה האזרחית הנבחרת. כמו כן, יכולתו הצבאית של היישוב השתפרה בתקופת המרד.

השלב הראשון של המרד הערבי פגע בבריטים בתחום הצבאי והמדיני כאחד. אי נקיטת פעולות נמרצות לדיכוי המהומות בעודן באבן כרסמה בסמכותה של ממשלת המנדט ופגיעה ביוקרתה, בעיקר בעיני הערבים. המרד נפסק לפני שהבריטים הכניעו את המורדים. כניסתו של גורם חדש, ארצות ערב, לזירה הארץ-ישראלית, צמצמה את מרחב התמרון המדיני של הבריטים. בראייה רטרוספקטיבית מצטיירת ראשית מעורבותם של שליטי ארצות ערב בשאלת ארץ-ישראל בתור האירוע המשמעותי ביותר של השלב הראשון של המרד הערבי. אולם הדבר לא הובן, לפחות לא במלואו, בשעתו, וחשיבותו התגלתה ואף הלכה וגברה עם הזמן, ולא דווקא לטובת ערביי ארץ ישראל והנהגתם, שיזמו את המהלך.

באמצע חודש מאי 1936 הודיע שר המושבות הבריטי, שבכוונת הממשלה לשגר לארץ־ישראל ועדת חקירה מן הדרג הגבוה ביותר – ועדת חקירה מלכותית – שתחקור את הגורמים למהומות ואת טענות הצדדים.

7.6.1 כיוון הוועדה

היהודים התנגדו לשיגור ועדת חקירה לארץ־ישראל. נסיון העבר לימד אותם שטובה לא תצמח להם מוועדה שכזאת. הנימוק הפומבי להתנגדותם היה, ששיגור הוועדה הוא ויתור לפורעים. הסיבה האמיתית עולה מ"קו ההגנה השני" של היהודים: אם אין מנוס משיגור ועדה, אל לה לדון בעצם שאלת המנדט ותנאיו.

■ השוו עמדה זו של היהודים לעמדתם לגבי ועדת שאו לאחר מאורעות תרפ"ט (יחידה 6). על מה מעידות עמדות אלה?

הסמכויות שהוצעו על הוועדה בסופו של דבר היו אלה:¹

לברר את גורמי היסוד של המהומות אשר פרצו בפלשתינה (א"י) באמצע אפריל, לחקור בדרכי הגשמת המנדט של פלשתינה (א"י) בקשר עם התחייבויותינו כבעלי המנדט כלפי הערבים וכלפי היהודים, ולברר אם, לאור פירוש נכון של תנאי המנדט, יש לערבים או ליהודים תלונות מוצדקות על אופן הגשמת המנדט בעבר ובהווה, ואם יוברר לוועדה שיש יסוד של ממש לאותן התלונות, עליה להגיש הצעות לסילוקן ולמניעת הישנותן.

1 דו"ח פיל, עמ' ix, תרגום רשמי. כתב המינוי פורסם ב-29.7.1936, למעלה מחודשיים לאחר ההודעה הראשונה של שר המושבות על הכוונה לשגר ועדת חקירה.

חברי ועדת החקירה המלכותית (ועדת פיל)

הלורד פיל (Earl William Robert Peel), היושב ראש. היה בעבר שר לענייני הודו ויושב ראש מועצת עיריית לונדון.

סר הוראס רמבולד (Sir Horace G. Rumbold), סגן היוזר. דיפלומט בריטי בכיר, שהיה שגריר בברלין בשנים 1928-1933 וכיהן בוועדת הייעוץ של חבר הלאומים לענייני פליטים.

סר לורי המונד (Sir Laurie Hammond), שירת בעבר בשירות הקולוניאלי בהודו.

סר מוריס קרטר (Sir Morris Carter), היה שופט בית-המשפט העליון במזרח אפריקה ויוזר ועדות לענייני קרקעות ברודזיה ובקניה.

סר הרולד מוריס (Sir Harold Morris), משפטן ומזמחה לבעיות סוציאליות, כיהן בעבר כיוזר בית-הדין לעבודה.

פרופסור רג'ינלד קופלנד (Reginald Coupland), פרופסור להיסטוריה באוניברסיטת אוקספורד. היה חבר בוועדה המלכותית לענייני הודו והשתתף בוועידה שדנה בענייני בורמה. קופלנד הטביע את החותם המשמעותי ביותר על דיוני הוועדה ומסקנותיה.

איור 18: ישיבת הפתיחה של ועדת פיל בירושלים, 12.11.1936.

לאחר שמונתה הוועדה והוגדרו סמכויותיה, הגיע תורם של הערבים להתנגד. הם הודיעו על החרמת הוועדה, מפני שמרחב הסמכויות המצומצם שלה ימנע ממנה לדון בעצם תנאי המנדט. אך הערבים השאירו פתח לשינוי עמדתם: הפסקת ההגירה היהודית. ואילו היהודים, שהעריכו שהוועדה תחרוץ את גורלה של ארץ-ישראל, ניגשו להכנות לקראת בואה במרץ וביסודיות.

כזכור (מן הפרק הקודם), כבר בהודעה הראשונה על הכוונה לשגר ועדת חקירה הבהיר שר המושבות, שהיא תצא לדרכה רק לאחר שהארץ תשקוט. גם הצדדים האחרים הציגו תנאים מוקדמים: הערבים דרשו את הפסקת ההגירה היהודית כתנאי להפסקת השביתה והאלימות, והיהודים תבעו שהעלייה תימשך כרגיל (כלומר, על-פי יכולת הקליטה הכלכלית).

העמדה הבריטית בעניין הקשר בין ההגירה היהודית למרד הערבי עברה גלגולים אחדים. תחילה פסעו הבריטים בדרך ביניים: הם רצו לגמול לערבים על הפסקת המרד, אך לא יכלו סתם כך להפסיק את העלייה כליל. לכן הם אישרו מכסת עלייה לעונת הסתיו, אך העמידו אותה על 1,800 רשיונות, מספר נמוך בהרבה מן המכסה שאושרה חצי שנה קודם לכן (4,500). לאחר זמן התברר, שמכסה זו, שנקבעה אמנם על סמך הערכה מצמצמת מאוד של יכולת הקליטה, היתה בכל זאת גדולה מדי בתנאים הכלכליים ששררו אז (כלומר, חרגה מיכולת הקליטה הכלכלית). אך הממשלה לא הקטינה את המכסה, דווקא בגלל צלו של המרד הערבי, שמא יתפרש הדבר ככניעה לאלימות. מאמצי הבריטים להשביע את רצונם של שני הצדדים, סופם שהרגיזו את שניהם. היהודים התרעמו על הודאתה של הממשלה שהמכסה נקבעה על-פי שיקולים פוליטיים (תוך סטייה מעקרון יכולת הקליטה הכלכלית); והערבים כעסו על ההודעה שאין הצדקה כלכלית או אחרת להפסיק את ההגירה היהודית במשך תקופת החקירה.

7.6.2 החקירה

חברי הוועדה היו עתירי נסיון קולוניאלי, אקדמי, מדיני וציבורי, אולם לאיש מהם לא היה ידע קודם על שאלת ארץ-ישראל. את פרק הזמן שבין מינויים לבין יציאתם לארץ המריבה הם ניצלו ללימוד הנושא מתוך מסמכים ודו"חות של ועדות קודמות, ולהכרת הרקע ההיסטורי. בראשית נובמבר, לאחר שהסתיימה השביתה וחדלו מעשי האלימות, יצאה הוועדה לדרך והגיעה ארצה ב־12 בו. ראשונים העידו בפניה אנשי הממשל, ואחריהם היהודים. הערבים חזרימו את הוועדה, למגינת לבם של שליטי ארצות ערב. רק לאחר שהוועדה הודיעה על מועד צאתה מן הארץ בוטל החרם (6.1.1937) בלחצם של השליטים הערבים. הוועדה האריכה את שהותה בארץ כדי לגבות עדות מפי המופתי של ירושלים ובאי-כוח נוספים מטעם הוועד הערבי העליון, ושלושה מחבריה נפגשו עם האמיר עבדאללה בעבר הירדן.

ועדת פיל בארץ-ישראל

להלן תיאור אופן פעילותה של הוועדה כפי שמופיע בדוח שלה:

בכל ימי שבתנו בארץ נתקיימו ישיבותינו הפורמליות בירושלים; ואשר למרצידורה, החלטנו לבלי להרשות לצדדים להשמיע טענותיהם ע"י עורכי-דין, וכן לשמוע ככל האפשר עדות בפומבי. אך ברור היה לנו כי יהיו כמה עדים שיהא הוגן יותר לגבות את עדותם בחשאי, ויהיו גם עדים אחרים שהם עצמם יעדיפו ליתן את עדותם בחשאי; בדרך כלל השארנו עניין זה לשיקול דעתו של כל עד ועד. בפלשתינה (א"י) גבינו עדות מפי 60 עדים ב־30 ישיבות פומביות, ומפי 33 עדים ב־40 ישיבות פרטיות. ישיבותינו התנהלו באנגלית אך כי היה צורך בתרגום עדויותיהם של כמה עדים דוברי ערבית ודוברי עברית.

ממשלת פלשתינה (א"י) חקקה פקודה הקרויה פקודת מתן הסמכויות לחברי הוועדה מס' 71 לשנת 1936, אשר הקנתה לנו את הסמכויות הדרושות להזמין עדים, לדרוש הבאת מסמכים וכו'.

איורים 19 ו-20: עדים יהודים (בתמונה העליונה), ובראשם נשיא ההסתדרות הציונית, חיים ויצמן, ועדים ערבים ובראשם המפתי של ירושלים וראש המועצה המוסלמית העליונה, אמין אל-חסיני, בצאתם ממקום מושבה של הוועדה המלכותית לפלשתינה (א"י), היא ועדת פיל, בירושלים.

בסך הכול הופיעו בפני הוועדה 113 עדים והוגש לה חומר רב בכתב. את רוב זמנם העבירו חבריה בירושלים, ומדי פעם יצאו לסיורים ברחבי הארץ שכללו את יפו, תל-אביב, פתח-תקווה, חיפה, עכו, אזור החולה, ויישובים חקלאיים יהודיים וערביים. הם ביקרו במכון זיו ברחובות,³ וחלפו ביעף על פני בית-לחם, חברון, באר-שבע ועזה. מארץ-ישראל נסעו למצרים, שם ערכו דיונים מסכמים ראשוניים. לאחר שחזרו ללונדון בסוף חודש ינואר, הם שמעו שם את העדויות של זאב ז'בוטינסקי⁴ ושל מדינאים בריטים, ובהם דייוויד לויד ג'ורג' (ראש הממשלה בעת מתן הצהרת בלפור) ווינסטון צ'רצ'יל.

הדיווחשבון שכתבה הוועדה הוא מסמך רב-חשיבות לא רק משום ההמלצות והמסקנות שבו ("האפשרות לשלום בר-קיימא"), אלא גם בזכות חלקיו האחרים. אלה כוללים הרצאה מפורטת ובהירה על תולדות ארץ-ישראל, על היהודים והערבים ועל השתלשלות הסכסוך ביניהם בתקופת המנדט ("הבעיה") וסקירה ממצה ובהירה של סדרי הממשל המנדטוריים, בעיקר בתחומי מינהל, קרקע והגירה יהודית ("ביצוע המנדט").

במהלך העבודה בארץ-ישראל החל להתגבש אצל חברי הוועדה רעיון ההפרדה הטריטוריאלית בין שני העמים. בראשית 1937 הם שאלו את וייצמן לדעתו על רעיון החלוקה, ואף הציגו בפניו מפות עם תכניות שונות.⁵ תוך זמן קצר פשטה השמועה שהוועדה שוקלת להמליץ על סיום המנדט, חלוקת הארץ והקמת מדינה יהודית עצמאית בחלק ממנה. במוסדות היישוב ובמפלגותיו פרץ פולמוס עז, שהתלקח במלוא העצמה לאחר פרסום הדו"ח ב-7 ביולי 1937.

7.6.3 מסקנות והמלצות

הוועדה הגיעה למסקנה ש"סכסוך שאינו ניתן לדיכוי פרץ בין שתי עדות לאומיות בגבולותיה הצרים של ארץ קטנה". אין שום דבר משותף לשתי העדות הנצות, השונות זו מזו באופיין, בדתן, בלשונן, בחיי התרבות והחברה שלהן, ובדרכי המחשבה, באורח החיים ובשאיפות הלאומיות (פרק כ, פסקה 5). לדעת הוועדה, סכסוך זה רק ילך ויגבר עם הזמן, והפער בין היהודים לערבים יתרחב ויעמיק (פרק כ, פסקאות 8 ו-12). הסכסוך הוא בראש ובראשונה מדיני, אך יש לו גם היבט כלכלי – החשש של הערבים מהשתעבדותם הכלכלית ליהודים (פרק כ, פסקה 9).

הוועדה פירטה שורה של צעדים שיש לנקוט כמענה לתלונות של היהודים והערבים במקרה שהמנדט יימשך,⁶ אך בסיכומו של דבר הבהירה:

3 מכון זיו הוקם עלידי חיים וייצמן, והיה הגרעין למה שהתפתח מאוחר יותר למכון וייצמן.
4 בשנת 1929 אסרו השלטונות על ז'בוטינסקי להיכנס לארץ-ישראל, ומאז הוא לא שב אליה.
5 ח' וייצמן, **מסה ומעש**, עמ' 375–376.
6 תמצית התלונות של הערבים ושל היהודים וסיכום המסקנות וההצעות של הוועדה במקרה שהמנדט יימשך מרוכזים בפרק יט של הדו"ח, המובא במלואו במקרה.

הצעות אלה לא ייסקו את התלונות ואף לא יימנעו בעד הישגותן. [...] אולי יש בהן כדי להחליש את הדלקת ולהוריד את מדת החוס, אך אין בידן לעקור את הנגע. כל כך העמיקו שרשיה של המחלה עד שלפי הכרתנו הנאמנה התקוה האחת לריפוי תלויה בנתוח כירורגי (פרק יט, פיסקה 11, תרגום רשמי).

הוועדה הגיעה למסקנה, שיש לסיים את המנדט על ארץ-ישראל בגלל הסתירות הפנימיות שבו (פרק כ, פיסקה 13), ומשום שכדי להמשיך לקיימו תוך שמירה על השלום, הסדר והשלטון המתוקן, תאלץ בריטניה לנקוט אמצעי דיכוי תקיפים. אולם, הזהירה הוועדה:

מדיניות כזאת לא תוביל לקראת שום מטרה. [...] יצירת פלשתינה (א"י) אחת בעלת שלטון עצמי תישאר בלתי מעשית ובלתי אפשרית ממש כמו עתה. לא קל להלך בנתיב האפל של דיכוי בלא לראות קו אור בקצהו (פרק כ, פיסקה 15, תרגום רשמי).

לפני שפרשה את הצעת החלוקה המפורטת, הציגה הוועדה את רעיון הקנטוניזציה (פרק כא), דהיינו: כינונה של מדינה פדרטיבית בעלת פלכים (או קנטונים) יהודיים וערביים אוטונומיים. אך היא פסלה אותו מפני שקנטוניזציה סובלת, לדעתה, מכל הליקויים של חלוקה, ללא שתיהנה מן היתרון הטמון בחלוקה: השכנת שלום בין הצדדים.

7.6.3.1 ההמלצה המועדפת: חלוקה⁷

ההצעה המעשית הראשית של ועדת פיל היתה לסיים את המנדט ולחלק את ארץ-ישראל לשלושה:

- מדינה יהודית עצמאית שתשתרע על-פני מישור החוף והגליל;
- אזור ערבי שיכלול כ-85 אחוז משטח ארץ-ישראל ויצורף לעבר-הירדן. באזור זה כולו תוקם מדינה ערבית עצמאית.
- מובלעת שתישאר תחת שלטון מנדטורי קבוע, ותכלול את ירושלים ובית לחם ומסדרון המחבר אותן ליפו.

☐ כיצד קבעה הוועדה את קווי החלוקה?

7 הצעת החלוקה של ועדת פיל מובאת במלואה במקראה.

העקרון שהנחה את ועדת פיל היה: "להפריד את האזורים שבהם רכשו היהודים קרקעות והתיישבו בהם, מן האזורים המיושבים כולם או ברובם על ידי הערבים" (פרק כב, פסקה 17). עקרון נוסף היה, ש"יש לתת מקום מספיק בגבולות המדינה היהודית לגידול האוכלוסייה ולהתיישבות" (פרק כב, פסקה 18). לשם כך נכלל הגליל במדינה היהודית, אף כי בחלקים ממנו התגוררו כמעט רק ערבים.

☐ מה היה הקושי העיקרי בהתוויית קווי החלוקה?

היה ברור לוועדה, שאי-אפשר למתוח קווים שמצדם האחד יהיו רק שטחים בבעלות יהודית ומן העבר השני – בבעלות ערבית בלבד, ואשר יפרידו לחלוטין בין יהודים לערבים. על-פי חישוביה, באזור המיועד למדינה היהודית נמצאו 225,000 ערבים בקירוב, ואילו בשטח הערבי לעתיד היו רק 1,250 יהודים. היא הציעה להגיע להסכם על חילופי קרקעות ואוכלוסייה, ואם החילופים לא יוגשמו מרצון חופשי יש לכפותם (פרק כב, פסקאות 35–43).

☐ מדוע המליצה הוועדה על משטר מנדטורי קבוע בחלק מארץ-ישראל?

הסיבה הראשונה והעיקרית היא דתית: הוועדה ראתה בשמירה על קדושת ירושלים ובית-לחם והבטחת גישה חופשית ובטוחה אליהן "פיקדון קדוש של הציוויליזציה"⁸, לא מטעמים של תושבי ארץ-ישראל בלבד, "אלא מטעם המוני בני אדם בארצות אחרות שמקומות אלה, שניהם או אחד מהם, קדושים להם" (פרק כב, פסקה 10). השיקול הדתי, והמשקל המכריע שהיה בו לאמונה הנוצרית, עיצבו המלצה נוספת של הוועדה: "אנו סבורים שאם יכללו במנדט זה גם את נצרת ואת ים כנרת יהיה זה הולם את הרגש הנוצרי בעולם כולו".

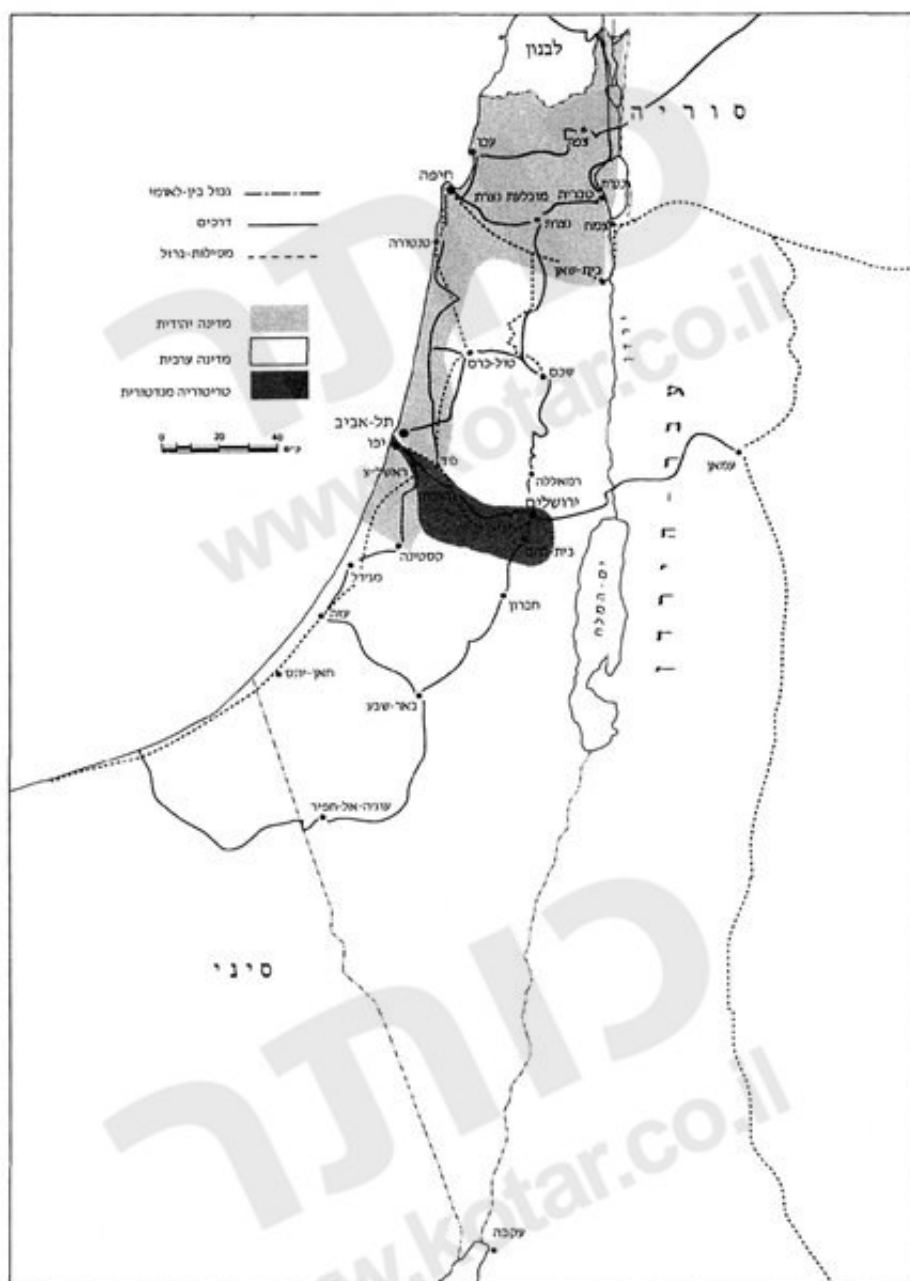
וכמובן, היו סיבות נוספות, המשתמעות מתיחום הגבולות של האזור המנדטורי הקבוע.

☐ כיצד נקבעו גבולותיו של האזור המנדטורי הקבוע?

התוויית הגבולות של האזור המנדטורי הקבוע נעשתה על-פי שיקולים דתיים ואסטרטגיים. ירושלים ובית-לחם נכללו בו בשל קדושתן הדתית, והמסדרון בין לבין יפו, הכולל את הערים לוד ורמלה, הותווה על-פי שיקולים אסטרטגיים: להבטיח מוצא אל הים באמצעות הכביש ומסילת הברזל שבין יפו לירושלים, וקשר אווירי עם העולם באמצעות שדה התעופה הראשי של ארץ-ישראל, הסמוך ללוד.

8 מונח זה מופיע בסעיף 22 של ספר הברית של חבר הלאומים. ראו במקראה.

מפה 1: הצעת ועדת פיל לחלוקת ארץ-ישראל, 1937. המקור: מ' לויסק (עורך), **תולדות היישוב**, א, עמ' 391. הוועדה גם המליצה שהשטח שבו יימשך שלטון מנדטורי קבוע (בנוסף לזה המסומן במפה) יכלול גם את העיר נצרת ואת הכינרת. הערים המעורבות צפת, טבריה, חיפה ועכו יועמדו למשך תקופה מסוימת תחת ממשלה ממונה.

דו"ח הוועדה כלל גם הצעות לגבי תקופת המעבר, שבין פרסומו לביצוע החלוקה בפועל (פרק כב, פסקה 49). השתיים החשובות ביותר הן: איסור קניית קרקעות על-ידי יהודים באזור המיועד למדינה הערבית, וקביעת ממדי העלייה על-פי יכולת הקליטה של ארץ-ישראל בניכוי האזור הערבי.

7.6.3.2 הצעה חלופית: המשך המנדט והגבלת ההגירה היהודית

בדו"ח מובאות גם המלצות כיצד לנהוג אם יוחלט על המשך המנדט. חשובה ביותר ההמלצה לחדול מניהול ענייני ההגירה היהודית על-פי שיקולים כלכליים בלבד, ולקחת בחשבון גם נימוקים מדיניים, חברתיים ופסיכולוגיים (פרק י, פסקה 73; פרק יט, פסקה 10). ובאופן מעשי:

מכאן ואילך יהא גבול מסויים לזרם השנתי של העליה היהודית. מציעים אנו כי ממשלת הוד מלכותך תקבע "נקודת גובה מדינית" לעליה היהודית, אשר תכלול עליה יהודית לכל סוגיה. נקודת גובה זו תקבע למשך חמש השנים הבאות ב-12,000 איש לשנה ובמשך תקופה זו אין להכניס בשום אופן ובשום שנה מספר גדול מזה (פרק י, פסקה 97, תרגום רשמי).

לדעת נתנאל קצבורג, שחקר את המדיניות הבריטית בארץ-ישראל בין מלחמות העולם, ההמלצה בעניין העלייה (אם המנדט יימשך),

נועדה להעמיד בפני שני הצדדים חלופה שלילית לתוכנית החלוקה. ליהודים, עלייה של 12,000 לשנה משמעה היה צמצום דרסטי במספר העולים וזאת בשעה שמצב היהודים בגולה הלך והחמיר. לערבים, עצם המשך העלייה היה מנוגד לאחת מדרישותיהם הבסיסיות – הפסקה גמורה של העלייה. יתר על כן: לא הובטח להם שבתום חמש השנים לא תחזור הממשלה לעיקרון הקודם של כושר הקליטה הכלכלי.⁹

את כוונותיה בעניין ההגירה היהודית גילתה הממשלה בספר לבן שפרסמה בצמוד לדו"ח של ועדת פיל ביולי 1937¹⁰ ובו נכתב (פסקה 6):

יש בדעתה [של ממשלת הוד מלכותו] להתיר לתקופת שמונת החודשים מאבגוסט 1937 עד מרץ 1938 עליה יהודית לכל סוגיה במספר כולל של 8000 איש, בתנאי שאין לעבור את גבול כושר הקליטה הכלכלי של הארץ.

9 נ' קצבורג, "העשור השני למשטר המנדט", עמ' 389.
10 "גילוי דעת על המדיניות בארץ-ישראל, יולי 1937" (מסמך פרלמנטרי 5513). מובא במלואו במקראה.

הוועדה גם המליצה שתוקם סוכנות ערבית מורחבת, בלונדון ובארץ-ישראל, שתפקידה ומעמדה יהיו דומים לאלה של הסוכנות היהודית על-פי סעיף 4 של כתב המנדט. בנוסף לנציגי הערבים בפלשתינה (א"י) ישתתפו בסוכנות זו גם נציגים מעבר-הירדן, עיראק, ערב הסעודית, סוריה ואולי גם ממצרים.¹¹ זהו ביטוי נוסף למעורבות הגוברת של ארצות ערב בענייני ארץ-ישראל, שכבר עמדנו עליה בדיונים קודמים.

ועדת פיל פתחה פתח כפול להרחבת מעגל המעורבים בענייני ארץ-ישראל. לא זו בלבד שהדו"ח שלה חיזק את מגמת הפאן-ערביזציה של הטיפול בנושא, הוא גם הכניס לתוכו את היהודים באירופה, כפי שעולה מן הדברים הבאים (פרק כ, פסקה 11):

אין סיכויים שסבלותיהם וחרדתם של יהודי אירופה יתמעטו בעתיד הקרוב. הלחץ על פלשתינה (א"י) ימשך ועלול הוא גם להתגבר בכל עת. שְׁנֵעַת היהודים לישראל ולרגשותיו האנושיים של העם הבריטי תעמוד בעינה. בעלת הממונות תהיה נתבעת בלי הרף להרשות את הכניסה לפלשתינה (א"י) לכל כמה יהודים שהבית הלאומי יוכל להספיק להם מחיה. ולאחר כניסתם, תהיה נתבעת להגן עליהם בפני התקפות הערבים.

מעורבותו של כלל העם היהודי בענייני הבית הלאומי הוכרה כבר בכתב המנדט. החידוש בדו"ח פיל הוא הזכרת הקשר בין ארץ-ישראל לפתרון המצוקה של יהודי אירופה.

7.6.4 התגובות

חילוקי דעות וויכוחים החלו לרחוש מיד עם היוודע הרמזים והשמועות על המסקנות המתגבשות בוועדה. אלה היו ניצניו הראשונים של פולמוס פנימי עז, שפרץ בשני המחנות לאחר הפרסום הרשמי של הדו"ח ביולי 1937.

7.6.4.1 התגובה היהודית¹²

ההמלצות של ועדת פיל עמדו במרכז הדיונים של הקונגרס הציוני העשרים, שנערך זמן קצר לאחר פרסום הדו"ח והספר הלבן שנלווה אליו. ברוב קולות התקבלה החלטה הדוחה את הצעת החלוקה של הוועדה. עם זאת, ייפה הקונגרס את כוחה של הנהלת הסוכנות היהודית לנהל משא ומתן בעניין ההצעה לייסד מדינה יהודית בארץ-ישראל, אולם הוא הוסיף לכך סייג:¹³

11 דו"ח פיל, פרק ו, פסקאות 106–116.

12 דיון נרחב ב"פולמוס החלוקה" יובא ביחידה 9.

13 פרוטוקול כ, עמ' 360. החלטת הקונגרס בעניין דו"ח פיל מובאת במקראה.

במשא ומתן זה אין ההנהלה רשאית להתחייב או לחייב את ההסתדרות הציונית. אם כתוצאה ממשא ומתן זה תסתכם תכנית מסוימת לייסוד מדינה יהודית, תובא הצעת התכנית לקונגרס נבחר מחדש לשם דיון והחלטה.

□ מה ההגיון שביסוד החלטה זו?

ראשית, הבחירות לקונגרס נערכו לפני פרסום הדו"ח של ועדת פיל, ותוצאותיהן לא שיקפו את יחסי הכוחות בציבור הציוני בוויכוח על החלוקה. שנית, ההחלטה נועדה למנוע פילוג בהסתדרות הציונית בשל "ביצה שלא נולדה", והיא נוסחה באופן שאפשר יהיה ליישר את ההדורים בהסתדרות הציונית מבית, ולמנוע קרע בין שוללים למחייבים. שלישית, החלטה זו היתה צעד טקטי נבון בשלב שבו התנהל משא ומתן עם גורם חיצוני.

התנועה הציונית לא גילתה התלהבות יתר מתכנית החלוקה, מטעמים מהותיים וטקטיים. עמדתה העקרונית היתה – תמיכה בהמשך קיומו של המנדט. ברוח זו החליט הקונגרס הציוני החלטות לגבי עניינים נוספים שנזכרו בדו"ח פיל ובספר הלבן שנלווה אליו. הקונגרס דחה את ההנחה כאילו אי אפשר להגשים את המנדט, ודרש לקיימו; הוא כפר במסקנות הוועדה שאי אפשר לגשר בין השאיפות הלאומיות של העם היהודי ושל הערבים בארץ-ישראל; ופסל את "ההצעות הנפסדות" שהעלתה הוועדה כדרך להגשמת המנדט בענייני העלייה (קיצוץ והגבלה על-פי קריטריון מדיני) והקרקות (הגבלות על רכישת קרקע בידי יהודים וסגירת שטחים בפני התיישבות יהודית).

הקונגרס ייחס חשיבות עליונה לעלייה, והקדיש לה סעיף מיוחד בהחלטותיו (בנוסף לאזכוריה במקומות אחרים), ובו הביע מחאה נמרצת על ההחלטה לקבוע מכסה מרבית לעלייה מתוך שיקולים פוליטיים. בהחלטה נאמר, שצעד זה של הממשלה מנוגד לזכויות שהובטחו ליהודים ולפירושים המוסמכים שניתנו שוב ושוב על-ידי ממשלת בריטניה.

■ לאילו הבטחות ופירושים הכוונה? חזרו ובדקו מסמכים בריטיים קודמים, במקראה.

נחזור ונסכם את החלטות הקונגרס הציוני בעניין החלוקה. הקונגרס **קיבל את העקרון של חלוקת ארץ-ישראל והקמת מדינה יהודית בחלק ממנה** ("הקונגרס מיפה את כוחה של ההנהלה לנהל משא ומתן לשם בירור התוכן המסוים של הצעת הממשלה הבריטית לייסוד מדינה עברית בארץ-ישראל"), **אולם הוא דחה את ההצעה המסוימת של ועדת פיל על גבולותיה של המדינה היהודית** ("הקונגרס מצהיר שתכנית החלוקה אשר הוצעה על-ידי הוועדה המלכותית אין לקבלה").

7.6.4.2 התגובה הערבית

התגובה הערבית על הדו"ח של ועדת פיל לא היתה עשויה מעור אחד. הרוב הגדול של ערביי ארץ-ישראל הגיב על ההמלצות בחמת זעם, והוועד הערבי העליון דחה את הצעת החלוקה מכול וכול. קוממו אותו במיוחד הכללת הגליל והערבים ההיסטוריות עכו וצפת במדינה היהודית, והאיחוד המוצע בין השטח הערבי לעבר הירדן.

חריפה ביותר היתה התגובה של הנוצרים בגליל, שלא רצו לחיות תחת שלטון יהודי (ובמיוחד עובדי הממשלה שבהם, שחששו מאיבוד משרותיהם). לדעת יהושע פורת, ההתנגדות של הנוצרים לא נבעה מעמדה ערבית לאומית, החותרת לשמירת האופי הערבי של הארץ ולאחדותה. כהוכחה לדעתו מציין פורת את העובדה, שההצעה החלופית שלהם היתה המשך המנדט הבריטי, ולא עצמאות.¹⁴

מפלגת ההגנה הלאומית (המזוהה עם הנשאיבים), שפרשה מן הוועד הערבי העליון לפני פרסום הדו"ח, הציגה תחילה עמדה חיובית. בדומה למחייבים אצל היהודים, גם הערבים מחייבי החלוקה הסכימו לעקרון החלוקה אך דחו את הגבולות המוצעים. לאחר זמן-מה הצטרפה גם מפלגת ההגנה לשוללים.

הנשאיבים שינו את עמדתם לא רק בעקבות איומים שהושמעו כלפיהם ומומשו בחלקם, אלא גם בגלל העמדה השוללת של עיראק וערב הסעודית, שנחשבו בעלות בריתה של בריטניה, ונטלו חלק בהרגעת הרוחות וסיום השביתה הכללית. גם סוריה התנגדה לחלוקה. במצרים דעת הקהל היתה נסערת, אולם הממשלה סירבה לקבוע עמדה רשמית ופומבית. מבין שליטי ערב, רק עבדאללה, אמיר עבר הירדן, גילה יחס חיובי לתכנית (שהרי על-פיה הוא היה אמור לעמוד בראש המדינה הערבית משני עברי הירדן), אולם הוא היסס להביע את תמיכתו בגלוי.

הוועד הערבי העליון פעל לגבש חזית התנגדות רחבה לחלוקה, ולשם כך גם כינס ועידה לאומית ערבית בבלודאן, סוריה (8 בספטמבר 1937). בוועידה השתתפו כ-400 צירים, רובם מסוריה וארץ-ישראל וכן ממצרים, עיראק, לבנון ועבר הירדן, שהפנו את חציהם בעיקר נגד הציונות, בעוד שכלפי בריטניה גילו יחס מתון יותר. המהלכים החשובים לא נעשו באולם הדיונים אלא מחוצה לו, ובאותם דיונים בלתי-רשמיים דובר על הצורך במאבק אלים, שיופנה קודם כל נגד ערבים משתפי פעולה וכלפי יהודים, ורק אחר כך, אם הדבר יהיה הכרחי, תינקט פעולה ישירה נגד השלטונות. למעשה שימשה הוועידה כר לארגונו של השלב הבא של המרד הערבי, ועל כך בפרק הבא.

14 י' פורת, ממהומות למרידה, עמ' 271.

השלב השני של המרד הערבי (מאורעות תרצ"ח-תרצ"ט)

7.7

היריות שנורו לעבר מושל מחוז הגליל,¹ לואיס אנדרוס, בנצרת ב־26 בספטמבר 1937, היו האות לחידוש המרד הערבי. השלטונות הגיבו במהירות ובתקיפות על רצח המושל ושומר ראשו. בתוך ימים ספורים הם הוציאו את הוועד הערבי העליון אל מחוץ לחוק, הדיחו את חאג' אמין אל־חוסייני מכהונתו כנשיא המועצה המוסלמית העליונה, הוציאו פקודות מאסר נגד חברי הוועד הערבי העליון ששהו אז בארץ, ועל אלה שנמצאו מחוץ לגבולות הארץ אסרו לחזור לתחומה. חמישה מנהיגים ערבים הוגלו הרחק לאיי סיישל, ורבים אחרים נאסרו בארץ. המופתי מצא מסתור בחסות הקדושה של מתחם אל־חרם אל־שריף.

■ השוו את פעילותם של הערבים ואת תגובת השלטונות בסתיו 1937 להתנהגותם של שני גורמים אלה בראשית השלב הראשון של המרד. ערכו השוואה כזו גם בהמשך הפרק, ותנו דעתכם לסיבות להבדלים בדרכי הפעולה בשלבים השונים של המרד.

בשלב הראשון של המרד, ב־1936, פגעו הערבים תחילה ביהודים (אף כי את תביעותיהם הפנו אל השלטונות). ואילו השלב השני החל כהתקוממות נגד השלטון, אך עד־מהרה כוונו ההתקפות בעיקר נגד יהודים, והחרב הונפה גם על יריבים מבית.²

1 מחוז הגליל היה גוף מינהלי חדש, שנוסד ב־15 ביולי 1937. נפות עכו, נצרת, טבריה, צפת, ובית־שאן הופרדו מנפות שכם, ג'נין, טול־כרם וח'יפה, והוכרזו כמחוז נפרד. הערבים ראו בצעד מינהלי זה שלב לקראת חלוקת הארץ והכללת הגליל במדינה היהודית, על־פי תכנית פיל.
2 המבקש להרחיב ידיעותיו בנושאים הנידונים בפרק זה יפנה למקורות אלה: נ' קצבורג, "העשור השני למשטר המנדט", עמ' 399–403; י' פורת, *ממהומות למורדה*, עמ' 276–309; סת"ה, ב/2, עמ' 759–778, 798–832; וכן ספרו של י' ארנון־אוחנה, *חרב מבית: המאבק הפנימי בתנועה הפלסטינית 1929–1939*.

השלב השני של המרד נמשך שנתיים, ונחלק לשלוש תקופות:

1. מאוקטובר 1937 עד אמצע יוני 1938: הפגיעות ביהודים היו בעיקר בירושלים. מרכזי היישוב היהודי במישור החוף ובשפלה נהנו, בדרך כלל, משקט. מעשי האלימות בוצעו בעיקר על-ידי אנשי המופתי, שפעלו גם נגד מתנגדיהם מבית. מספר חללי הטרור הערבי הפנימי עלה בהרבה על מספר החללים היהודים.
2. מיוני עד אוקטובר 1938, חודשי השיא של המרד: האלימות גברה והתפשטה לכל חלקי הארץ. ערבים פגעו ביהודים בחיפה, בשרון, בשפלה, בטבריה ובמקומות נוספים. חבורות המורדים ("הכנופיות") השתלטו על כפרים ועיירות (ערביים), הרריים בעיקר, על העיר העתיקה בירושלים ועל יפו וסביבותיה. בתקופה זו הגיעו לשיאם גם מעשי הגמול של האצ"ל. בתקופה זו נהרגו 223 מבין 415 החללים היהודים של "מאורעות תרצ"ח-תרצ"ט".³
3. מנובמבר 1938 עד ספטמבר 1939: פעולות נמרצות של הצבא הביאו לירידה במעשי האלימות. המרד דעך במרוצת קיץ 1939, וכחודש לאחר פרוץ מלחמת העולם שכן לחלוטין.

7.7.1 הפעילות הערבית האלימה

התשתית הצבאית של המורדים, שנותרה, כזכור, על כנה בתום השלב הראשון של המרד, שימשה יסוד להתחזקותם בתקופה שבין שני שלבי המרד. מספר המתנדבים גדל ומאגר הנשק התעשר באמצעות הברחה דרך הגבולות היבשתיים. ההחלטות הסודיות שהתקבלו בחלק הלא-רשמי של ועידת בלודאן היו אור ירוק לחידוש האלימות, אף כי אין עדות לכך שרצח אנדרוס בנצרת, שבועיים לאחר מכן, היה פועל יוצא ישיר שלהן.

אמין אל-חוסייני התחמק באישון לילה באמצע אוקטובר 1937 ממתחם הר הבית, שם הסתתר מאז חידוש המרד, הגיע ליפו ונמלט מן הארץ בדרך הים.⁴ מיד לאחר מכן החל גל של התקפות על אוטובוסים יהודיים, רכבות, קווי טלפון, צינור הנפט מעיראק לחיפה ומטרות צבאיות ברחבי הארץ. המפלוגות הקשות שספגו הערבים בחורף 1938 בהתנגשויות עם הצבא, הבהירו למפקדי המרד שכוחותיהם אינם מסוגלים להתמודד פנים אל פנים עם צבא סדיר. לכן ריכזו הערבים את מאמציהם בשני סוגי פעילות:

3 בחודש יוני נהרגו 17 יהודים (מהם חמישה במחצית הראשונה של החודש, הנחשבת לחלק מן התקופה הקודמת של המרד), ביולי – 60, באוגוסט – 49, בספטמבר – 53 ובאוקטובר – 49. על-פי: סת"ה, ב/2, עמ' 801.

4 חאג' אמין אל-חוסייני נתפס על-ידי משמר החופים הצרפתי מול חופי לבנון, והשלטונות הצרפתיים שם העניקו לו מקלט. לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה הוא נמלט לעיראק והשתתף בהפיכה פרו-גרמנית בראשותו של רשיד עלי אל-כילאני (1941). לאחר נפילת ממשלתו של מחולל ההפיכה נמלט אמין לאירופה ושירת את התעמולה הפשיסטית (מרומא) והנאצית (מברלין), בעיקר באמצעות שידורי רדיו לעולם הערבי.

פעולות גרילה (בעיקר זריקת פצצות ומיקוש) שבוצעו על-ידי חוליות קטנות באזורים המוכרים לאנשיהן היטב, והרג ללא־הבחנה של יהודים בערים גדולות.

בשלב זה של המרד (יוני-אוקטובר 1938) הותקפו שכונות יהודיות בערים מעורבות, יישובים קטנים ומבודדים, ועוברי אורח יהודים בכל רחבי הארץ. המורדים השתלטו על דרכים רבות, פגעו בתחנות רכבת וגרמו להפסקת תנועת הרכבות בין לוד לירושלים לזמן־מה. הם פשטו על באר־שבע, חברון, בית־לחם ויריחו, השתלטו על ערים אחדות, וברחובות שכס, למשל, הם התהלכו בנשקם ללא הפרעה. בקיץ 1938 שלטו המורדים במרבית השטח ההררי של הארץ.

עם הזמן שיפרו חבורות המורדים את כושרן הצבאי ותכנון פעולותיהן. בעוכרי החבורות היו העדר פיקוד מרכזי ומחסור בצידוד בכלל ובציוד חדיש ואיכותי בפרט. ויותר מכל נבעה חולשתם של המורדים מן היריבויות האישיות בין ראשיהם, שנוספו אל המאבקים הפנימיים ששיסעו את כלל הציבור הערבי. הנשאיבים, שלא לקחו חלק בשלב השני של המרד, וערבים אחרים שנחשדו בתמיכה בחלוקה, היו יעד למעשי אלימות ומסעי הפחדה מצד המורדים. בתגובה מסרו אנשי האופוזיציה מידע לשלטונות, שהביא למעצר מפקדים חשובים של המרד. וכך, ככל שנמשך המרד כן גבר הקרע בין המחנות והתרבו מעשי הרצח של ערבים בידי ערבים.

מורה בריטית שישבה בביר־זית כתבה ביומנה:⁵

נראה שהמרד הפך עתה למאבק בין שתי סיעות פוליטיות ערביות: הפלג של המופתי, אשר אירגן את המרד ונהנה מתמיכת הרוב הגדול של הערבים, והנשאיבים, אשר קיוו ליטול את הכוח מהם על-ידי התייצבות לצד הבריטים.

לסיכום: במהלך השלב השני של המרד הצליחו הערבים להשתלט על שטחים, לשבש את התחבורה, לחבל במתקני הצבא והממשלה ולפגוע ביהודים וברכושם. אולם המרד קיבל גם אופי של מלחמת אחים עקובה מדם, שהותירה שובל ארוך של חשבונות ושאירות נקם. המאבקים הפנימיים והפעולות הנמרצות של הבריטים לדיכוי המרד, שיתוארו בסעיף הבא, גרמו לריסוק הארגון הפנימי של הערבים הפלסטינים, והותירו אותם ללא הנהגה מוכרת ויציגה. מסכם יהושע פורת:⁶

המרירות היתה כה גדולה והשנאה כה עמוקה [בין הסיעות השונות], שכאשר התחדש המאבק הפוליטי על עתיד א"י, עם תום מלחה"ע השנייה, לא יכלו הערבים הפלסטינים להסכים על מנהיגות מאוחדת שתפעל בשמם.

5 מובא אצל י' פורת, *ממהומות למרידה*, עמ' 302.

6 שם, עמ' 306.

7.7.2 התגובה הבריטית

תגובת השלטונות על רצח המושל בנצרת, שהיכה אותם בתדהמה⁷, היתה אמנם מהירה ותקיפה, אך היא לא הלמה את החומרה שבה ראו את המעשה (שהיה בעיניהם הכרזת מרד נגד השלטון הבריטי), ולא היה בה משום יישום ההמלצות הברורות של ועדת פיל, ש"אם תפוצנה שוב מהומות בעלות אופי כזה המצריך את התערבותו של הצבא, צריך יהיה להטיל בלי כל היסוס משטר צבאי בכל הארץ"⁸.

ממשלת המנדט לא הטילה משטר צבאי, אלא הסתפקה בפרסום "תקנות הגנה", ולפיהן מי שנאשם בשימוש בנשק חם או בנשיאת נשק, פצצות וכיו"ב, יועמד לדין בבית משפט צבאי שבסמכותו להטיל עונש מוות בתלייה. בשנים 1937–1939 הוצאו להורג בתלייה כ־100 ערבים מחמת פגיעה ביהודים ופעילות הקשורה במרד. עונשים כבדים הוטלו על מי שנתפס נושא נשק שלא כחוק. מעשי הענישה של השלטונות נגד פורעים כללו הריסת בתים ופעולות נגד כפרים שתושביהם היו מעורבים במעשי טרור.

ועדת פיל ביקרה בחריפות את אמין אל-חסייני ואת ריבוי הסמכויות שהחזיק בידיו, ורמזה שיש לשים קץ למצב זה.⁹ כבר ביולי 1937, כלומר לפני חידוש המרד, הבינו

איור 21: במהלך המרד הערבי הגיעו הבריטים למסקנה שמערך תחנות המשטרה הקיים אינו מסוגל לעמוד בפני ההתקפות של המורדים הערבים ולשמור על הבטחון והסדר ברחבי הארץ. סר צ'ארלס טגארט (Tegart), שצבר ניסיון אימפריאלי רב בהודו, בא לביקור בארץ ישראל, ולאחר שבחן את המצב המליץ להקים 77 תחנות ועמדות משטרה בגדלים שונים באזורים הכפריים והעירוניים. משרד המושבות אישר הקמתן של

55 מהן, והעבודות החלו באוגוסט 1939, כלומר – לאחר דיכוי המרד הערבי, ונמשכו במלוא המרץ לאחר שפרצה מלחמת העולם השנייה (בעיקר מאפריל 1940 עד אוקטובר 1941). הממשלה הבריטית החליטה לממן את בניית מצודות המשטרה משום שהן ענו על צרכי הפנים של ארץ ישראל והשתלבו בצרכים האסטרטגיים של בריטניה. בתמונה: משטרת שכס, אחת ממצודות טגארט.

7 על ההפתעה שבחידוש מעשי האלימות אפשר ללמוד גם מן העובדה שהנציב העליון היה אז בחופשה בחו"ל.

8 דו"ח פיל, פרק ז, פסקה 57.

9 שם, פרק ו, פסקאות 80–105.

הבריטים שכל עוד עומד אמין בראש ערביי ארץ-ישראל, אין סיכוי לשיתוף פעולה מצדם בהגשמת תכנית החלוקה. כשהתחדש המרד, השלטונות אכן הוציאו פקודת מאסר נגד אמין, אך הם לא מיצו את האמצעים שברשותם. הם נמנעו מלהיכנס למתחם הר הבית, מחשש לתגובת דעת הקהל המוסלמית, והסתפקו בהצבת שמירה על הפתחים. כפי שראינו, הצליח חוסייני להימלט מן המתחם ומהארץ, והוא המשיך למשוך בחוטי המרד מרחוק.

חידוש המרד הערבי החיש את סיום כהונתו של ווקופ כנציב עליון. בלונדון ביקשו להחליף את ווקופ משום שלא היו מרוצים מעמדתו כלפי המרד הערבי בשלב הקודם, ובעיקר בשל התנגדותו להפעלת יד קשה לדיכוי. גם ועדת פיל מתחה ביקורת על אופן טיפולו של הנציב העליון בשלב הראשון של המרד. ב־1 במרץ 1938 עזב ווקופ את ארץ-ישראל בתום כהונה בת שש שנים וחצי. במקום איש הצבא רב הנסיון מונה סר הרולד מקמייקל, אזרח בעל נסיון רב בשליטה קולוניאלית, אך חסר נסיון פיקודי. הדבר נעשה, בין השאר מתוך רצון להקל על העברת הסמכויות מידי הנציב העליון למפקד הצבא, אם יוחלט להטיל משטר צבאי על הארץ.

מלכתחילה היתה התגובה הבריטית בסתיו 1937 קשוחה ונמרצת יותר מאשר כשנה וחצי קודם לכן, והיא כללה רדיפה אחר הפורעים, פעילות יזומה נגדם, ופעולות עונשין נגד כפרים שנתנו להם מקלט. כשהגיע המרד לשיאו בחודשי הקיץ והסתיו 1938 עשו השלטונות שימוש באמצעים חריפים יותר. לאחר שהמורדים השתלטו על העיר העתיקה בירושלים הועבר המחוז כולו לידי הצבא, העיר העתיקה הושמה במצור, נותקו אספקת החשמל והקשר הטלפוני, והצבא פרץ לתוכה והשתלט עליה מחדש בתוך חמישה ימים.

בסוף אוקטובר 1938 הוטל משטר צבאי על כל הארץ, הצבא השתלט מחדש על ערים שהיו בשליטת המורדים והופעלה יד תקיפה ונמרצת נגד תושבי הכפרים. התקפה על

איור 22: סר הרולד א. מקמייקל (MacMichael), 1882–1969, היה הנציב העליון בשנים 1938–1944. לפני כן כיהן כמושל בטנגניקה (1933–1937), והיה פקיד בכיר בממשל הבריטי בסודן (1905–1926). בתקופת נציבותו הנהיגה בריטניה מדיניות קשוחה כלפי עולים בלתי-לגאליים (מעפילים) שהיתה מזוהה ביישוב ובהיסטוריוגרפיה הציונית עם שמו של מקמייקל.

חיילים גררה תגובה מיידית, כגון: הרס בתים ששימשו מקום מסתור למורדים או בסיס פעולה נגד חיילים, עקירת פרדסים וכרמים, והטלת קנסות קיבוציים. הכפריים החלו לפחד מן הצבא יותר מאשר מן המורדים, וחדלו לספק למורדים מזון ולתת להם מסתור.

בגלל המתיחות ששררה באירופה בקיץ 1938 והחשש מפני התלקחות קרובה של מלחמת עולם, לא הקצתה בריטניה כוחות צבאיים נוספים לארץ-ישראל,¹⁰ וזאת על אף החמרת המצב ותביעתו של הנציב העליון לשלוח תגבורת להשקיט את הארץ. רק לאחר הסכם מינכן (ספטמבר 1938) נשלחה לארץ-ישראל תגבורת צבאית והחלו פעולות נמרצות לדיכוי המרד. תוך כחצי שנה חדלו חבורות המורדים לפעול, ולאחר שפרצה מלחמת העולם השנייה שכך המרד כליל.

המאמצים לדכא את המרד ולהשיב את הסדר על כנו כללו פעולות שנועדו למנוע הברחת נשק ומעבר לוחמים מסוריה ומלבנון באמצעות חסימת הגבול הצפוני והצפון-מזרחי של הארץ. לשם כך נסלל כביש בטחון (כביש הצפון), הוקמה גדר תיל ונבנתה לאורכה שורה של מִצְדִּיּוֹת. בקיץ 1939 הוחל בבניית מצודות משטרה בנקודות אסטרטגיות ברחבי הארץ ובערים ערביות (ראו כיתוב לאיור 22). רוב העבודות האלה בוצעו על-ידי פועלים יהודים, והן סיפקו להם תעסוקה בתקופה של מיתון מתמשך.

בעודם נוקטים יד קשה נגד הערבים, טיפחו הבריטים את שיתוף הפעולה עם היישוב. הם הגדילו את מצבת כוח האדם של הנוטרים לסוגיה והקימו את פלגות הלילה המיוחדות (Special Night Squads), שבהן שירתו זה לצד זה חיילים בריטים ושוטרים יהודים, בפיקוד קצינים בריטים, ובראשם יוזם המסגרת החדשה – צ'ארלס אורד וינגייט. פלגות הלילה, שהוקמו לשם שמירה על צינור הנפט מפני חבלות שביצעו הערבים, היו לכל דבר ועניין יחידות מחץ למלחמה נגד חבורות המורדים ("הכנופיות").

7.7.3 התגובה היהודית

עם חידוש המרד הערבי התחדש, וביתר שאת, שיתוף הפעולה בין היישוב לשלטונות, שהתפתח והתהדק במהלך השלב הראשון של המרד. בתקופת הרגיעה בין שני השלבים צומצם מספרם של הנוטרים מקבלי השכר מן הממשלה, אולם הממשלה הסכימה שחלק מן הנוטרים שחדלו לקבל ממנה שכר ישמשו מעין חיל מילואים, ויוכלו לחזור ולשאת נשק במקרה הצורך. כשנה לאחר צמצומו הפך חיל הנוטרים ל"משטרת היישובים העבריים" וחזר לתפקד בהיקף רחב מבעבר. הוקמו יחידות נוספות לשמירה על מסילות ברזל, שדות תעופה ומתקנים חיוניים אחרים.

10 על המצב הבין-לאומי באותו זמן ראו לעיל פרק 7.1.

היישוב לא הסתפק בשיתוף בניו בכוחות הבטחון המנדטוריים (המשטרה, הנוטרות, פלגות הלילה), ופיתח דרכים משלו להגן על עצמו מפני התקפות הערבים, ובהן "פלוגות השדה" (הפ"ש), שהוקמו בשלב השני של המרד הערבי כהמשך ל"נודדת" שפעלה משלהי השלב הראשון.

כדוגמה למורכבות של התגובה היהודית על מעשי ההרג של יהודים בידי ערבים נציג מקרה שארע בנובמבר 1937. חמישה עובדי ייעור יהודים נרצחו סמוך לקריית ענבים בהרי ירושלים. הלווייתם הפכה להפגנת זעם של הציבור היהודי. זמן לא רב לאחר מכן הוקם סמוך למקום הרצח יישוב ושמו – מעלה החמישה. האצ"ל בחר להגיב בטרור עיוור: פעולות אלימות ללא הבחנה נגד אנשים שזהותם אינה ידועה ואינם קשורים למעשים שגררו את פעולות הנקם.¹¹

איור 23: פלגות הלילה המיוחדות הוקמו בקיץ 1938 בזמנתו ובפיקודו של הקצין הבריטי וינגייט (Charles Orde Wingate) 1903-1944. לפני הגיעו לארץ-ישראל שרת וינגייט בסודן ובשנת 1939 הוחזר לבריטניה. במלחמת העולם השנייה שרת בחבש, בהודו ובבורמה (שם נהרג בתאונת מטוס). תיאור מפורט של פעילותו כמייסדן ומפקדן של פלגות הלילה המיוחדות מובא בספר **תולדות ההגנה**, כרך 2, עמ' 911-938. בתמונה: חברי אחת מפלגות הלילה בעמק יזרעאל בדרכם לאימון. עליפי הלבוש ניתן להבחין בין הצועדים באנשי צבא בריטים (במדים כהים) ובנוטרים יהודים (שהיו, למעשה, חברי ה"הגנה").

11 הוויכוח ביישוב על אופי התגובה יידון ביחידה 9.

פעולות הנקם והגמול של הארגון הגיעו לשיאן בקיץ 1938, כתגובה על הוצאתו להורג בתלייה (בידי הבריטים) של חבר הארגון, שלמה בן-יוסף. בן-יוסף ועוד שני חברים מפלוגת בית"ר שישבה אז בראש-פינה, יצאו באביב 1938 לבצע פעולת נקם על רצח שישה נוסעים יהודים על כביש עכו-צפת בידי ערבים. השלושה יצאו מצוידים באקדחים וברימונים לכביש העולה מראש-פינה לצפת, ירו לעבר מכונית ערבית, אך לא פגעו בה, נמלטו ונתפסו. ב-29 ביוני 1938 הוצא בן-יוסף להורג על-פי גזר-דין של בית-משפט צבאי. בתגובה ביצעו אנשי האצ"ל שורה של פעולות טרור נגד ערבים: הם התקיפו בירות ובפצצות עוברי אורח ונוסעים ערבים והניחו פצצות בריכוזים ערביים, ובעיקר בשווקים.¹²

ארגון ה"הגנה" על זרועותיו, שהיה כפוף להנחיות של ההנהגה האזרחית הנבחרת, המשיך לפעול ברוח "ההבלגה". אולם מדי פעם ניתן לו היתר לבצע פעולות תגמול, בעיקר פגיעה נקודתית וישירה במבצעי פעולות טרור נגד יהודים. קו הפעולה שהתגבש במהלך המאורעות בא לידי ניסוח רשמי ביולי 1939 בפקודה מטעם מפקדת ההגנה.¹³

הוראה להתנהגות הארגון בהגנת-הישובים ובמלחמה בכנופיות

א) המפ"אר (המפקדה הארצית) אוסרת רציחת נשים וילדים, עוברי-דרך ובכלל ערבים חפים.

ב) המפ"אר אוסרת יריות או הטלת פצצות למקומות כינוס ערבים (שוקים, מסגדים). הפעולות הנ"ל אסורות באופן שאינו משתמע לכאן ולכאן.

ג) הארגון ינהל מלחמת-תנופה בכנופיות. חובה לתקוף כנופיות כשהן בתנועה ולקדם אותן בטרם תתקרבנה לישובים. מלבד הגנה בישובים מתוך העמדות, חובה לדלוף אחר התוקפים מתוך התאמצות להשמידם ולחסום דרכי-נסיגה. אם תוך כדי רדיפה כנופיה נסוגה לכפר ערבי, מותרת פעולת הרודפים גם בתוך הכפר.

ד) פעולות מיוחדות, כתשובה מאוחרת להתקפות ולטרור זה – טעונות אישור מוקדם של המפ"אר או מפקד-הגליל באמצעות מפקד-המחוז. בסמכות מפקד-הגליל לאסור כל פעולה מסוג זה.

אופי התגובה של "היישוב המאורגן"¹⁴ נגזר על-פי היעדים המדיניים של הציונות, על רקע המצב הבין-לאומי שהוצג בפרק הראשון של היחידה והוא הותאם לשינויים שחלו בזירה הארץ-ישראלית בשנים 1937–1939 שיוצגו בפרק הבא.

12 בראשית יולי 1938 נהרגו 21 ערבים מפצצה שהניחו אנשי האצ"ל בשוק הערבי בחיפה, ושישה יהודים נרצחו בידי ההמון הנסער. באותו יום גם נזרקו פצצות בעיר העתיקה ובשער יפו בירושלים. פעילות הטרור של האצ"ל הגיעה לשיאה ב-25 ביולי, בפעולה שבה נהרגו 50 ערבים בפיצוץ בשוק בחיפה.

13 סת"ה, ב/2, עמ' 849–850.

14 "היישוב המאורגן" – ראו הגדרה ביחידה 1, סעיף 1.1.2, וכן דיון ביחידה 9.

7.8 מחלוקת הארץ לכינון מדינה אחת בכל שטחה של ארץ-ישראל

במקביל למאמציה לדכא את המרד הערבי באמצעים צבאיים, פעלה בריטניה לפתרון מדיני של שאלת ארץ-ישראל. שני כיווני הפעולה האפשריים הותוו בקיץ 1937, כאשר הממשלה הודיעה על תמיכתה במסקנות ועדת פיל בדבר חלוקת הארץ,¹ אולם לא פסלה את האפשרות שבסופו של דבר היא תאמץ דווקא הצעות אחרות של הוועדה, על-פיהן המנדט יושאר על כנו ויוכנסו בו שינויים, בעיקר בתחומי רכישת הקרקעות והעלייה.² בתוך זמן קצר החלה בריטניה לחזור בה מתמיכתה ברעיון החלוקה, ופנתה בהדרגה לעבר כינון מדינה אחת בעלת רוב ערבי בכל שטחה של ארץ-ישראל. להלן נעקוב אחר תהליך זה, תחנותיו העיקריות, הסיבות להתרחשותו והתגובה עליו מצד הערבים והיהודים.

7.8.1 ועדה, ועידה וספר לבן

בחודש מרץ 1938 מינתה הממשלה ועדה, ששמה מעיד על מהות תפקידה: "ועדת החלוקה לארץ-ישראל" (Palestine Partition Commission). היה עליה לעבד את הצעת החלוקה של ועדת פיל, באופן ששתי המדינות העצמאיות שיקומו בארץ-ישראל תוכלנה לשאת את עצמן, לא יהיו בהן מיעוטים גדולים וכינון לא יהיה כרוך בהעברת אוכלוסין.

ועדת החלוקה (הידועה כ"ועדת וודהד"), שהתה בארץ-ישראל מאפריל עד אוגוסט 1938.³ בדיון-וחשבון שהגישו לקבינט ב-19 באוקטובר דחו חבריה פה-אחד את תכנית

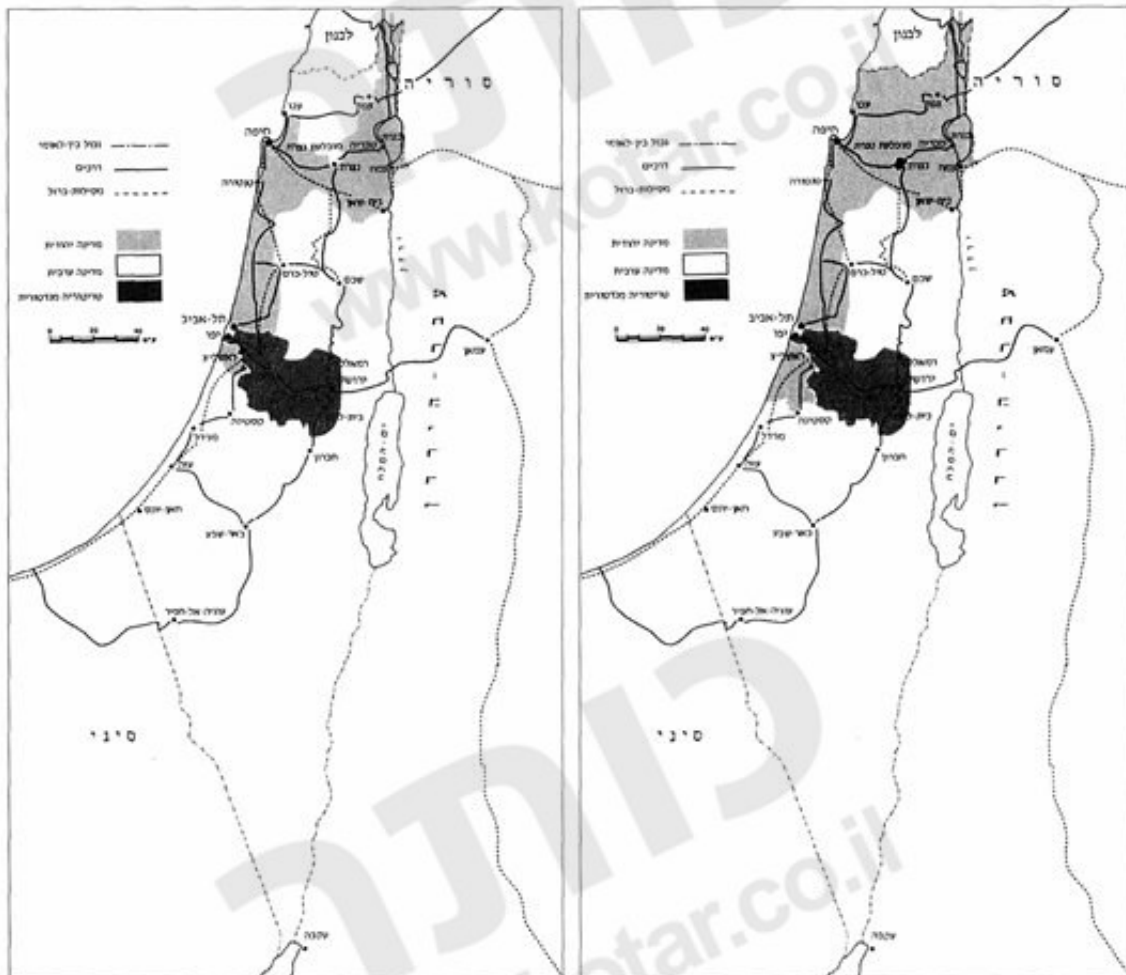
1 "גילוי דעת על המדיניות בארץ-ישראל, יולי 1937" (מסמך פרלמנטרי 5513). הנוסח המלא מובא במקראה.

2 ראו בפרק 7.6 לעיל.

3 סר ג'ון וודהד (J. Woodhead) 1881–1973, שעמד בראש הוועדה, שירת במינהל הקולוניאלי בהודו משנת 1904, וחזר לשם ב-1939.

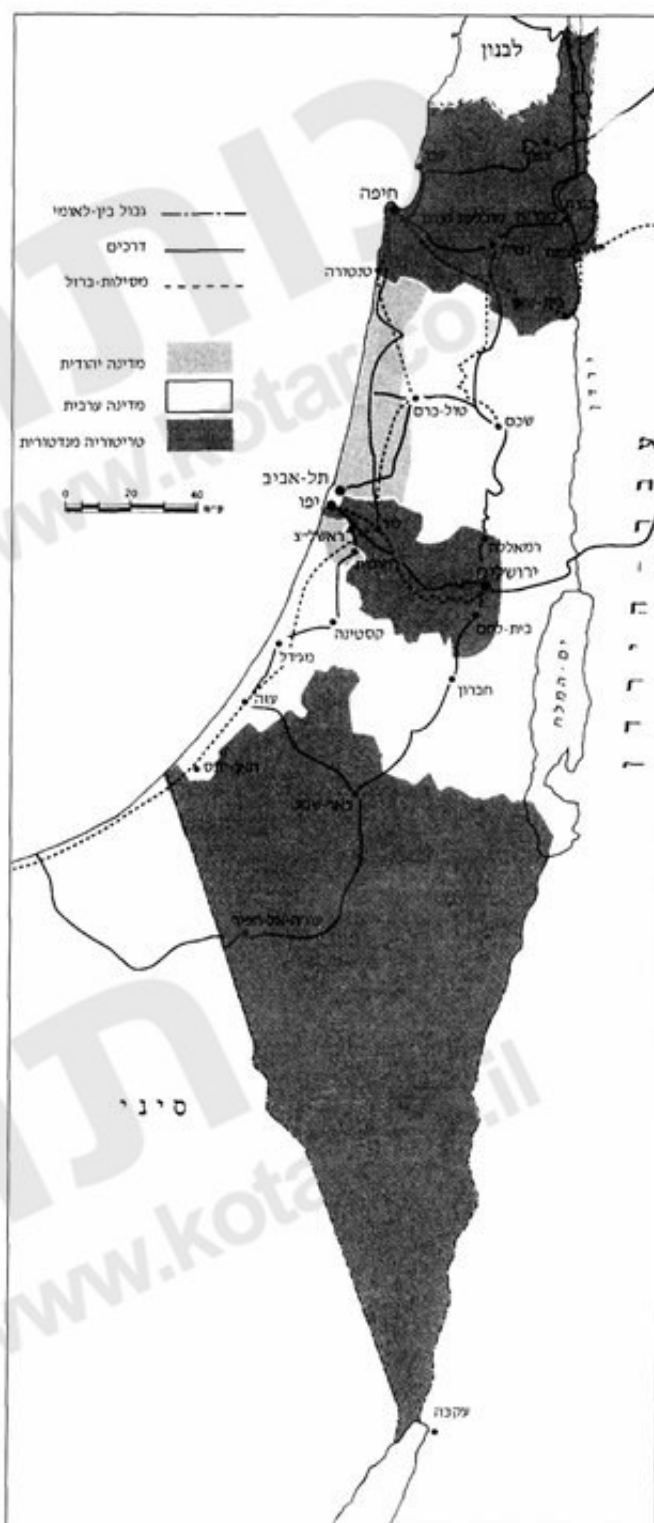
החלוקה של ועדת פיל, אותה הם הגדירו כ"בלתי מעשית", אולם הם לא הצליחו לגבש הצעה מוסכמת אחרת, אלא הציעו שלוש חלופות. אחת מהן, שנתמכה על-ידי שני חברים בוועדה (ובכללם היו"ר), נחשבת כהמלצה הרשמית של ועדת וודהד.

מפה 3: הצעת חלוקה B של ועדת וודהד (מיעוט)
המקור: מ' ליסק (עורך), תולדות היישוב, א, עמ' 411

מפה 2: הצעת חלוקה A של ועדת וודהד (מיעוט)
המקור: מ' ליסק (עורך), תולדות היישוב, א, עמ' 410

■ השוו בין הצעה C (ההצעה הרשמית של ועדת וודהד, מפה 4 בעמוד הבא) לבין תכנית החלוקה שהציעה ועדת פיל (מפה 1 בפרק 7.6, סעיף 7.6.3.1).

מפה 4: הצעת חלוקה C של ועדת וודהד, הנחשבת להצעה הרשמית של הוועדה. המקור: מ' ליסק (עורך), תולדות היישוב, א, עמ' 412

ב־9 בנובמבר 1938 פורסם ברבים הדין־וחשבון של "ועדת החלוקה", וב"ספר לבן" שליווה אותו נאמר:⁴

ממשלת הוד מלכותו, לאחר שעינה בכובד־ראש בדין־וחשבון של ועדת החלוקה, הגיעה לכלל מסקנה שחקירה נוספת זו הוכיחה, שהקשיים המדיניים, האדמיניסטרטיביים והכספיים הכרוכים בהצעת הקמת מדינה ערבית ומדינה יהודית עצמאיות בתוך ארץ־ישראל הם כל כך גדולים, עד שפתרון זה של הבעיה אינו ניתן להתגשם. לפיכך תמשיך ממשלת הוד מלכותו לשאת באחריותה לשלטון בארץ־ישראל כולה.

הממשלה הודיעה על כוונתה לקיים בלונדון "ועידת שולחן עגול", שבה ישתתפו נציגים של ערביי ארץ־ישראל ושל מדינות שכנות מזה ונציגי הסוכנות היהודית מזה, כדי לדון במדיניות הארץ־ישראלית, לרבות שאלת ההגירה היהודית. ההזמנה לוותה באזהרה, ש"אם הדיונים בלונדון לא יביאו לכלל הסכם תוך זמן המתקבל על הדעת, היא [הממשלה] תחליט החלטה משלה [...] ותפרסם את המדיניות שיש בדעתה לנהוג לפיה".

ועידת לונדון התכנסה ב־7 בפברואר 1939. הערבים סירבו לשבת במחיצת היהודים, לכן התנהלו הדיונים בשני אולמות נפרדים במקביל, ונציגי הממשלה נפגשו בנפרד עם הערבים ועם היהודים.

סלע המחלוקת העיקרי בין היהודים לערבים היה שאלת העלייה. הערבים תבעו להפסיק מיד את ההגירה היהודית, והיהודים התנגדו להענקת זכות וטו לערבים בנושא זה. ב־15 במרץ הגישה הממשלה את הצעותיה הסופיות, ולאחר ששני הצדדים דחו אותן התפזרה הוועידה, ביום שבו נכנסו יחידות של הצבא הגרמני לפראג.

חודשיים לאחר מכן, ב־17 במאי 1939, פרסמה בריטניה את מדיניותה הארץ־ישראלית ב"ספר הלבן של מקדונלד", ואלה עיקריה:⁵

- א. תוך עשר שנים תקום מדינה עצמאית אחת בכל שטחה של ארץ־ישראל, ובה רוב ערבי.
- ב. במשך חמש השנים הבאות תותר הגירת 75,000 יהודים: 10,000 מהגרים בכל שנה, ועוד 25,000 פליטים שיורשו להיכנס "מיד". בכך יגיע חלקה של האוכלוסייה היהודית לכשליש מכלל האוכלוסייה בארץ. בתום חמש השנים לא תותר כל הגירה יהודית נוספת ללא הסכמת ערביי ארץ־ישראל.

4 "גילוי דעת על המדיניות בארץ־ישראל, נובמבר 1938" (מסמך פרלמנטרי 5893). המסמך מובא במלואו במקראה.

5 "גילוי דעת על המדיניות בארץ־ישראל, מאי 1939" (מסמך פרלמנטרי 6019, "הספר הלבן של מקדונלד"). המסמך מובא במלואו במקראה.

ג. ברוב שטחה של ארץ-ישראל תיאסר כליל או תוגבל במידה רבה רכישת אדמות בידי יהודים.⁶

■ שאלה 4

הספר הלבן של 1939 הבדיל בין מספר העולים (10,000 בשנה) לבין מספר הפליטים (25,000 בסך-הכול, שיורשו להיכנס מיד). אולם בסופו של חשבון מדובר בכניסתם לארץ של 15,000 יהודים בשנה בממוצע.

- בדקו מה היתה ההמלצה של ועדת פיל לגבי מספר העולים בשנה.
- על מה מלמד ההבדל בין מספרים אלה?

איור 24: ועידת לונדון, הידועה גם בשם "ועידת סיינט גיימס" (על-שם מקום כינוסה), התכנסה בפברואר 1939. במהלך הוועידה התקיימו, ביזמת הבריטים, שלוש פגישות בין נציגים יהודים לנציגים של ארצות ערב (ללא נציגי הערבים מארץ-ישראל), אך בפגישות אלה לא חלה כל התקרבות בין הצדדים. הדיונים הרשמיים של הוועידה התקיימו בשני אולמות נפרדים, בגלל סירובם של הערבים לשבת במחיצת היהודים. בתמונה: המשלחת היהודית בוועידת לונדון. בקדמת התמונה נראים נשיא ההסתדרות הציונית, חיים וייצמן, וי"ר ההנהלה, דוד בן-גוריון, ומעט מימין – משה שרתוק, ראש המחלקה המדינית.

6 בספר הלבן רק הוצהר על הכוונה להטיל הגבלות חמורות על רכישת קרקע בידי יהודים; התקנות עצמן פורסמו בפברואר 1940.

7.8.2 הבריטים: נסיגה מחלוקה ונטישת מדיניות "הבית הלאומי"

מלכתחילה שררו חילוקי דעות בתוך ממשלת בריטניה בעניין תכנית החלוקה: משרד המושבות תמך בה ואילו משרד החוץ התנגד לה. בסוף שנת 1937 סברו רוב חברי הקבינט שעל הממשלה לחזור בה מן התכנית, אך יש לעשות זאת – מטעמים טקטיים – בעקיפין ובהדרגה, כדי לשמור על כבודה. חידוש המרד הערבי החמיר את הדילמה שהממשלה היתה נתונה בה. להערכתה, נסיגה מתכנית החלוקה תתרום להשקט הערבים, אולם היא לא רצתה שהצעד יתפרש ככניעה לטרור. הפתרון היה להיתלות בוועדת החלוקה (ועדת וודהד). לטווח הקצר הטיעון היה, שכל עוד ועדת החלוקה פועלת לא יינקט שום צעד למימוש החלוקה; ולטווח הארוך – הוועדה, ולא הממשלה, היא זו שתחרוץ את דינה של התכנית לשבט, בנימוק שהיא אינה בת־ביצוע. ואכן, ועדת וודהד, אשר במקורה היתה ועדה טכנית (ולא מדינית), שתפקידה להציע הצעות מעשיות להגשמת החלוקה, הפכה לוועדה שבדקה, ופסלה, את עצם האפשרות לממש את החלוקה.

■ השוו את התנהגות הממשלה בעניין תכנית החלוקה בעת חידוש המרד הערבי בסתיו 1937 לעמדותיה בעניין העלייה בראשית המרד הערבי באביב 1936. שימו לב להבדל בין השפעת הטרור על המדיניות המנדטורית בטווח הקצר לבין השפעתו על עיצוב המדיניות לטווח הארוך.

מה גרם לשינוי העמדה של הממשלה בעניין החלוקה?

א. **בעיות הטמונות בתכנית עצמה.** תכנית החלוקה הציבה כמה וכמה בעיות קשות לפתרון, ובראשן הצורך לערוך חילופי אוכלוסין (טרנספר). הגבולות שהציעה ועדת פיל היו מפותלים וקשים להגנה, והשטח שהוקצה למדינה הערבית היה דל משאבים.

ב. **התנגדות הערבים.** כאשר העלו הבריטים את הצעת החלוקה, הם סברו שהצדדים יקבלו אותה. חידוש המרד הערבי הבהיר שהערבים מתנגדים לה, וכי אפשר יהיה להוציא את התכנית אל הפועל רק בכוח. גם כאשר המרד הערבי דעך והיה על סף דיכוי, חששו הבריטים מהתלקחות מחודשת. זאת ועוד – יישומה של תכנית שהערבים מתנגדים לה עלול לפגוע בידדות של בריטניה עם העולם הערבי וגם המוסלמי, ובכלל זה מאות מיליוני מוסלמים בהודו, שנשלטה אז בידי בריטניה.

ג. **התנגדות מעברים שונים.** התכנית נתקלה בהתנגדות בפרלמנט הבריטי, בוועדת המנדטים של חבר הלאומים, ובעולם היהודי (הלא־ציוני). שימו לב, שבמניין הגורמים שהתנגדו לתכנית לא הזכרנו את הציונים. מדוע? לא רק משום שהם קיבלו עקרונית את רעיון החלוקה (אך לא את התכנית עצמה), אלא בעיקר משום שהבריטים לא חששו מפניהם. הציונים הרי לא יכלו לתמרן בין הכוחות בזירה הבין־לאומית

ולאיים שייבחרו בצד השני, באויביה של בריטניה. הבריטים גם העריכו שהיהודים לא יפתחו במרד נגדם. הערכה זו היתה נכונה חלקית, כפי שהתברר לאחר פרסום הדו"ח של ועדת וודהד, ועוד יותר מכך – לאחר פרסום הספר הלבן של מקדונלד.

ד. **המצב הבין-לאומי.** נוכח החמרת המצב באירופה וההערכה שמלחמה עולמית בפתח, ביקשו הבריטים לשמור על שקט במזרח התיכון עצמו (שחשיבותו האסטרטגית תגדל במקרה של מלחמה, משום שעברו בו נתיבי האוויר, היבשה והים להודו ולמפרץ הפרסי), וניסו לרצות את הערבים והמוסלמים במאמץ למנוע פתיחת חזיתות נוספות.

□ האם הספר הלבן ממאי 1939 היה חוליה במדיניות הפיוס של בריטניה?

נשיא ההסתדרות הציונית דאז, חיים וייצמן, כתב בזכרונותיו,⁷ שהספר הלבן משנת 1939 היה חלק מן "השיטה הקלאסית של הפקרת עמים קטנים קמעה קמעה, שיטה שהדימוקראטיות הגדולות השתמשו בה בתקופת הפייסנות". היו שהגדירו את יחסה של בריטניה כלפי הציונות כחזרה על בוגדנותה כלפי צ'כוסלובקיה.⁸

כ־25 שנים מאוחר יותר חלק על כך ההיסטוריון יהודה באואר:⁹

▼ רווחה ורווחת הדעה, כי הספר הלבן היה חלק ממדיניות הפיוס המינכנית, שהפקירה עמים קטנים לשבטן ולחסדן של המעצמות הגדולות.¹⁰ והנה אין להתעלם מהבדל הדברים. האופייני למדיניות מינכן היה הרצון לשמור על שלום בכל תנאי, והפקרת צ'כוסלובקיה היתה פרי רצון היסטורי-כמעט לעצור בעד מלחמה. ולא כן הדבר לגבי א". הספר הלבן היה תולדת ההכרה שהמלחמה קרובה ושעל-כן יש לחזק את עורף הכוחות הבריטיים למלחמה-רבתי בכוחות הציר. וגם יש לזכור, שהכרזת הספר הלבן באה **לאחר** שממשלת אנגליה חזרה-בה רשמית ממדיניות הפיוס, **לאחר** כיבוש פראג.

■ עיינו בדיון על מדיניות הפיוס המובא לעיל בפרק 7.1. האם מקובלת עליכם טענתו של באואר?

7 ח' וייצמן, **מסה ומעש** (מהדורת תשכ"ג), עמ' 379.

8 למשל: אבא הלל סילבר בקונגרס הציוני ה"א" (אוגוסט 1939), **פרוטוקול כא**, עמ' 134.

9 י' באואר, **דיפלומטיה ומחתרת**, עמ' 39–40. ההדגשות במקור.

10 כאן מפנה י' באואר את הקורא אל דברי וייצמן שציטטנו לעיל. באואר נסמך על מהדורת 1949 של הספר, שם מובאים הדברים בעמ' 417.

7.8.3 הערבים: תבוסה צבאית ונצחון מדיני מוחמץ

ההזמנה לוועידה בלונדון הציבה בפני הערבים בעיה כפולה: האחת – מי ייצג אותם, מתוך ארץ-ישראל ומחוצה לה; השנייה – איזו עמדה יציגו בוועידה.

לערביי ארץ-ישראל לא היה באותו זמן גוף מייצג מוכר. הבריטים לא הכירו בוועד הערבי העליון,¹¹ והודיעו שלא יסכימו להשתתפות המופתי ואנשיו הקרובים, שהיו בעיניהם אחראים לטרור. ואילו הוועד הערבי העליון הודיע חד-משמעית שהוא בלבד מייצג את ערביי ארץ-ישראל. לבסוף, בלחץ מצרים, הסכימו הבריטים שבמשלחת של ערביי ארץ-ישראל ישתתפו חברי הוועד הערבי העליון המוגלים באיי סיישל (והם שוחררו לשם כך) ונציגי הפלג הנשאשיבי (שפרשו מהוועד ביולי 1937). הערבים היו חלוקים בינם לבין עצמם בשאלת השתתפותו של אמין אל-חוסייני עצמו. מחלוקת זו הסתיימה בפשרה. אמין נבחר לראשות המשלחת, אך ויתר "מרצונו החופשי" על השתתפותו ונשאר בבירות.

הממשלה הזמינה את נציגי מצרים, עיראק, ערב הסעודית, עבר הירדן ותימן. היא התכוונה להזמין גם את סוריה ולבנון, אך חזרה בה בגלל התנגדותה של צרפת, בעלת המנדט על ארצות אלה, שטענה שאין הן מדינות עצמאיות.

ערב הוועידה התכנסו הנציגים הערבים בקהיר והחליטו לא לקיים משא ומתן עם היהודים ולהציג דרישות אחדות, שעיקריהן: הפסקת ההגירה היהודית; הפסקת קניית קרקע על-ידי יהודים; הפיכת פלסטין למדינה עצמאית בעלת רוב ערבי, ששיעור היהודים בכלל אוכלוסייתה לא יעלה על השיעור שבאותו הזמן.¹² מדינה זו תהיה קשורה עם בריטניה בחוזה, כמו עיראק ומצרים.¹³

לביסוס עמדתם נעזרו הערבים בפרשנות משלהם להתכתבות מקמהון-חוסין בתקופת מלחמת העולם הראשונה.¹⁴ לשיטתם, פלסטין כלולה בתחום המדינה הערבית העצמאית שהובטחה במכתבו של מקמהון, ומכיוון שהתכתבות זו קדמה להצהרת בלפור, היא-היא המחייבת את בריטניה.

הערבים, וכן היהודים, דחו את ההצעות שהציגה לפניהם הממשלה בוועידת לונדון. הדחייה מן הצד היהודי היתה צפויה, אך הדחייה של הערבים את ההצעות, שהיו קרובות לעמדתם, גרמה לבריטניה אכזבה. העמדה השלילית של הערבים התחזקה עוד

11 כזכור, לאחר התחדשות המרד בסתיו 1937 פיזרו השלטונות את הוועד הערבי העליון, שהוקם עם פרוץ המרד באביב 1936, והוציאו אותו אל מחוץ לחוק.

12 שיעור היהודים היה אז כ-30% מאוכלוסיית ארץ-ישראל.

13 'פורת, ממהומות למדינה, עמ' 336.

14 ראו יחידה 2, סעיף 2.1.1.

יותר עם פרסום הספר הלבן, וזאת, להערכתו של פורת, מסיבות טקטיות בעיקר: האחת, כדי שהעמדה הערבית תשמש קלף מיקוח במשא ומתן עם הבריטים על השגת חנינה למורדים והתרת שובו של אמין אל-חוסייני לפלסטין; והשנייה, והעיקרית, הערבים לא רצו לגלות שהם מרוצים מן ההצעות, כדי שהספר הלבן לא ייחשב, למשל – בדיוני חבר הלאומים, כוויתור חד-צדדי של הבריטים לערבים, אלא כמהלך בריטי הפוגע גם בהם, ולא רק ביהודים.¹⁵

הערבים לא הצליחו לגבש עמדה אחידה כלפי הספר הלבן של מקדונלד. מצד אחד, הוועד הערבי העליון הודיע על דחיית הספר הלבן וכל מדינות ערב (חוץ מעבר הירדן) הצטרפו לעמדתו; ומצד שני, הנשאיבים הגיבו בחיוב. זו התפלגות מסורתית של עמדות הערבים. אולם הפעם גם תגובתו של הציבור הרחב היתה חיובית. רבים סברו שהספר הלבן פותח סיכוי להקמת מדינה עצמאית, שבה ישלוט הרוב הערבי, והיה זה בעיניהם נצחון שהושג בכוח הנשק הערבי. במצב דברים זה חיפש הוועד הערבי העליון מוצא מכובד, אך פרוץ מלחמת העולם הקדים את מציאת הפתרון.

בראיה רטרופקטיבית היו ערבים רבים שותפים לתחושת ההחמצה שבדחיית הספר הלבן של 1939. כותב פורת:¹⁶

שנים לאחר-מכן התחרטו ערבים פלסטינים רבים על יחסם השלילי ל"ספר הלבן", משום שהוא סייע ליהודים ללחוץ על בריטניה להתעלם ממנו. צובחי יאסין, מותיקי מרד 1936–1939, כתב: "לא היה ערבי נאמן וברדעת אחד שלא אישר עקרונית את 'הספר הלבן', אשר נועד למנוע מהיהודים איזשהו קיום נפרד בפלסטין. אם היה מישוהו בין מנהיגי פלסטין שדחה את 'הספר הלבן', אין ספק שנדחף לעשות כן בידי האנגלים עצמם כדי להחליש את התכנית, כך שיהיה להם תירוץ שלא לדבוק בה". עזה דרוזה השיב על ההאשמות האלה בהדגישו שהוועד [=הוועד הערבי העליון] הוא שהחליט על הדחיה, ולא רק אמין אל-חוסייני, וכי מדינות ערב תמכו בהחלטה הזאת. אם יש להאשים מישוהו, כי אז חייבים לשאת באשמה כל אלה שתמכו בהחלטת הדחיה. לעומתו, היה אמין אל-חוסייני פחות כן בהתגוננותו. בראשית שנות החמישים הוא כתב: "בתחילה הגיבו מדינות ערב על 'הספר הלבן' בהסתייגות ובמורת-רוח מחמת הניגוד המצוי בו, אך לבסוף הם קיבלו אותו, כמו הרוב הגדול של חברי הוועד הערבי העליון". כעבור עשרים שנה היה אמין אל-חוסייני ישר יותר ופירסם את נוסח ההחלטה שקיבל הוועד ב-18.5.1939, הדוחה את "הספר הלבן", ואת חתימות חברי הוועד שציידו בהחלטה הזאת. עמדה נבוכה ואפולוגטית זאת מורה, שאפילו אמין אל-חוסייני לא ראה בדחיית "הספר הלבן", הישגם הפוליטי הגדול ביותר של הערבים הפלסטינים מאז 1918, את החלטתו הנבונה ביותר.

15 י' פורת, **ממהומות למרידה**, עמ' 346–347.

16 שם, עמ' 348. הציטוט מובא בלי מראייהמקום. ההדגשה במקור.

■ מהי ההערכה העולה מתוך הקטע הבא, הלקוח מספר שראה אור בסוף המאה העשרים?¹⁷

מבחינת הערבים היתה אירוניה בעיתוי שבו הופיע 'הספר הלבן' של 1939: קבלת דרישתם לעצמאות לאומית של הרוב (בתוך עשר שנים), איסור חמור על הגירת יהודים ואיסור מכירת אדמות ליהודים באו בדיוק בשעה שהבריטים מוססו אותם מבחינה צבאית ומוטטו את ההנהגה הלאומית שלהם. אירונית עוד יותר היתה תגובתם של המנהיגים הגולים – ובראש ובראשונה המופתי – שדחו את 'הספר הלבן' בבוז, בלי שנערך כל בירור או דיון, ציבורי או אחר, בהצעת החלוקה. ייתכן שלא היתה אפשרות אחרת, כשהציבור הפלסטיני היה נתון במלחמת אזרחים. ייתכן שהנהגה גולה, משוחררת מהלחצים שבפניהם עמדה האוכלוסייה הערבית בארץ (5,000 הרוגים, 15,000 פצועים, 5,600 עצורים בזמן המרד; כרבע מהאבדות הסבו ערבים אחרים), לא היתה מסוגלת להבחין בהזדמנות שנקרתה לפניה. ואולי, כפי שטוען הביוגרף של המופתי, פעל חאג' אמין אל-חוסייני מתוך טינה אישית כלפי הבריטים על האופן שבו התייחסו אליו.

7.8.4 היהודים: אכזבה מ"אלביון הבוגדנית"

לאחר פרסום הדו"ח של ועדת פיל והספר הלבן ביולי 1937 התווה הקונגרס הציוני העשרים מסלול פעולה כפול: פעילות למען המשך המנדט, ובמקביל – מאמצים לממש את רעיון החלוקה, אך בתנאים טובים יותר. ההנהגה הציונית נטתה לצדד בחלוקה והקמת מדינה יהודית, אך משיקולים טקטיים לא הכריזה על כך ברבים, אלא ציפתה שהיזמה תבוא מן הבריטים, ואראז הם, הציונים, יגיבו (ויתמקחו). אולם, כשהחל להסתמן הסחף בעמדה הבריטית בעניין החלוקה, החלו הציונים לפעול באופן אקטיבי לסיכול הנסיגה, או שמא ההסתלקות, של בריטניה מרעיון החלוקה.

■ שאלה 5

מה עמד ביסוד חששם של הציונים מפני המשך המנדט?

הציונים דרשו מבריטניה לנהוג על-פי התחייבויותיה בכתב המנדט (והצהרת בלפור), ופעלו למניעת הנצחת היהודים בארץ-ישראל כמיעוט. הם ריכזו את מאמצייהם – לטווח הקצר והארוך כאחד – בחזית העלייה: הם דרשו לא להפסיק את העלייה בתקופת המשא ומתן, ותבעו להמשיך במדיניות העלייה על-פי יכולת הקליטה הכלכלית.

17 ב' קימרלינג וי' מגדל, פלסטינים, עמ' 113.

בצירוף מקרים שההיסטוריה מזמנת לעתים, התרחשו בחודש נובמבר 1938 בתוך 24 שעות שני אירועים הריגורלי, שחוללו מפנה במדיניות הציונית: "ליל הבדולח" בגרמניה,¹⁸ שהמחיש את הסכנה המרחפת מעל ראשם של יהודי גרמניה ואוסטריה; ופרסום הדין-וחשבון של ועדת וודהד, שסתם את הגולל על הסיכוי להקמת מדינה יהודית בעתיד הנראה לעין. על רקע אירועים אלה, ולאחר כשלונה של ועידת אוויאן למצוא פתרון לבעיית הפליטים היהודים מגרמניה ואוסטריה,¹⁹ גיבשה ההנהגה הציונית קו פעולה שכרך את בעיית הפליטים היהודים באירופה עם שאלת ארץ-ישראל. הא בהא תליא. יש להקים מדינה יהודית בארץ-ישראל כדי לפתור את בעיית הפליטים היהודים באירופה; ואין לבעיה זו פתרון אחר, כפי שהוכח חודשים אחדים קודם לכן באוויאן, זולת הקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל. בתקופה זו, שלהי 1938, הגיעה לקצה מדיניות הקואופרציה – שיתוף הפעולה עם הבריטים, וההנהגה הציונית נקטה קו חדש: מרד עלייה (העפלה), אבל לא מרד או טרור נוסח הערבים.²⁰

חרף המרידות הרבה והידיעה שלא תצמח לציונות טובה מוועידת לונדון, החליטה הנהלת הסוכנות היהודית להשתתף בוועידה, בעיקר מטעמי הסברה. מסיבה זו ייחסה ההנהגה הציונית חשיבות להצגת עמדה אחת ואחידה, ופעלה למניעת הופעה של קבוצות שונות בעלות דעות מנוגדות. היא מינתה ועדה מייצגת רחבה (43 איש), ובה ציונים ולא-ציונים (מבין אנשי הסוכנות היהודית), נציגי חוגים שונים ביישוב וכן אנשי אגודת ישראל ואישים יהודים בעלי שם מן העולם. על אף הסיכון שמא ידרשו הלא-ציונים לעשות ויתורים לשם השגת הסכם עם הממשלה, ידה של ההנהגה הציונית היתה על העליונה בהצגת העמדה של הצד היהודי.

□ האם הספר הלבן ממאי 1939 הוא תבוסה להנהגה הציונית ולמדיניותה?

אין ספק שהספר הלבן ממאי 1939 היה מכה להנהגה הציונית, והיא לא הסתירה זאת מן הציבור. אך היו שהגדירו את מדיניות הספר הלבן בתור הרע במיעוטו, והציעו להתבונן גם בחצי הכוס המלאה: העלייה תימשך בהיקף של 75,000 נפש במשך חמש השנים הבאות, שמהם 25,000 יכולים לבוא מיד; את ההגבלות על רכישת הקרקע אפשר לעקוף; הקמת המדינה הכלל ארץ-ישראלית העצמאית היא עניין של עוד עשר שנים. אולם, כדי לגייס את הציבור לפעולה היה צורך להצביע דווקא על השלילה שבתכנית, על חצי הכוס הריקה.

18 על "ליל הבדולח" ראו לעיל לקראת סוף פרק 7.1.

19 ועידת אוויאן (Evian), עיר נופש בגדה הצרפתית של אגם ג'נבה, התכנסה ביולי 1938 בהשתתפות נציגים רשמיים של 32 מדינות ומשקיפים משלוש מדינות ו-39 ארגוני סיוע לפליטים (20 מהם – יהודיים). הוועידה, שהתכנסה בזמנתו של נשיא ארצות-הברית, פרנקלין ד' רוזוולט, ארכה שבוע. אף אחת מן המשתתפות לא היתה מוכנה לקבל פליטים יהודים, למעט הרפובליקה הדומיניקנית שהסכימה לאפשר למאה אלף פליטים יהודים להתיישב בתחומיה. לפני כינוס הוועידה הושגה הסכמה בין ארצות-הברית לבריטניה, שבוועידה לא יידונו הצעות לשינוי חוקי ההגירה של ארצות-הברית, ולא לשינוי כללי ההגירה לארץ-ישראל המנדטורית.

20 דיון נוסף יובא ביחידות 8, 9 ו-10.

תגובת היישוב על הספר הלבן 1939

לאחר פרסום הספר הלבן ב־17 במאי 1939 נערכו בארץ הפגנות רבות משתתפים, בהן נטלו חלק כל המגזרים של היישוב. שיתוף הפעולה עם השלטונות הצטמצם, וגבר הקו של מרי נגדם, בעיקר בתחומי ההתיישבות (ראו יחידה 8, סעיף 8.5.2) וההעפלה (ראו יחידה 8, סעיף 8.3.3).

איור 25: יוצאי תימן צועדים בדרכם לעצרת המונים נגד הספר הלבן שנערכה באיצטדיון המכביה בתל־אביב, מאי 1939.

איור 26: חברי תנועות נוער ערוכים במסדר לקראת יציאה להפגנה ברחובות תל־אביב, מאי 1939.

איור 27: תושבי תל־אביב מתגודדים על חוף הים להקביל את פני אניית המעפילים "פאריטה", אוגוסט 1939.

ההנהגה הציונית ניתבה את תגובת היישוב על הספר הלבן לאפיקים אחדים: תנופת התיישבות, חיזוק ארגון ה"הגנה", הפגנות המוניות, וחוד החנית של המרי – ההעפלה.

מ-17 במאי 1939 עד פרוץ מלחמת העולם (1 בספטמבר) הגיע המרי היהודי האנטי-בריטי לשיאו, תוך הקפדה שלא לחצות קווים אדומים והימנעות מפעולות טרור מן הסוג שנקטו הערבים. בקונגרס הציוני ה"א", שנערך בחודש אוגוסט 1939, הועלו רעיונות נוסח המרד הגדול בתקופת בית שני והליכה בדרכו של רבי עקיבא,²¹ אבל הקו השליט היה שעל היישוב והציונות לצבור כוח, לעשות בו שימוש מבוקר ולהישמר מפני "הכל או לא-כלום".

במהלך הקונגרס נודע לצירים על ההסכם שנחתם בין ברית המועצות לגרמניה הנאצית.²² הדיונים הופסקו והצירים התפזרו איש-איש לארצו. תוך ימים ספורים פרצה מלחמת העולם, וההנהגה הציונית עיצבה מחדש את מדיניותה. בן-גוריון ניסח את הקו הציוני לעת המלחמה כך:²³ עלינו לעזור לאנגלים במלחמתם בהיטלר כאילו לא היה ספר לבן, ועלינו להילחם בספר הלבן כאילו לא היתה מלחמה. זו היתה סיסמה נאה, המשולה לנסיון לרבע את המעגל. כל עוד נמשיכה המלחמה אימץ היישוב את חלקה הראשון, ואת המלחמה נגד הספר הלבן דחה עד לאחר הנצחון על היטלר.

■ שאלה 6 (לסיכום הפרקים 7.5–7.8)

האם תוכלו להצביע על מנצח במאבק שהתחולל בארץ-ישראל במחצית השנייה של שנות השלושים (המרד הערבי על שני שלביו)?

21 דברים ברוח זו אמר מ' שרתוק, פרוטוקול כא, עמ' 175–176; נדפס אצל י' הלר, במאבק למדינה, עמ' 266.

22 על הסכם ריבנטרופ-מולוטוב, ראו לעיל פרק 7.1.

23 בן-גוריון השמיע את הדברים מעל במות שונות, בניסוחים שונים. הניסוח המובא כאן משקף את רוח הדברים.

י
מ
ה

קשה להיות יהודי

מאת: י. ד. ברקוביץ

HARD TO BE A JEW

Adapted from Shalom Aleichem by L. D. Berkovitz

ההתחלה בשעה 8.30 בערב

מחיר: 100, 75, 50, 25 ס"ל

מחיר: 100, 75, 50, 25 ס"ל

י
מ
ה

קצינים, לוחמי חזית, חיילים משוחררים מכל הצבאות!

ביום השני 25 לחדש ספטמבר בשעה 8.30

נפגין

את גאמתנו לאימפריה הבריטית,
את אהדתם לבעלות בריתה
ואת רצונם להגן על ארצנו!

תהלכות הפגנה

תצא ממגרש בית "הבימה" ותלך ל"בית העם"

אספה פומבית.

כל הקצינים, לוחמי חזית, חיילים משוחררים מכל
הצבאות מתבקשים להשתתף בתהלכות הפגנה זו.

תרבושת חכי רצויה!

התאחדות לוחמי החזית
אגודת הקצינים העברים

איו 28: פרוץ מלחמת העולם השנייה גרם לשינוי ביחס של היישוב והנהגתו כלפי בריטניה. את מקומו של המרי נגדה תפס הרצון לסייע לה במלחמה נגד גרמניה. בתמונה: עמוד מודעות בתל-אביב, סוף ספטמבר 1939. וראו בעניין זה גם יחידה 1, סעיף 1.3.3 והאיורים המובאים שם.

תשובות על השאלות שבגוף היחידה

תשובה 1

הטיפול המחודש בעניין המועצה המחוקקת עלה בקנה אחד עם רוח איגרת מקדונלד. בנושא זה, להבדיל מענייני ההגירה והקרקעות, הותירה האיגרת על כנו את הנאמר בספר הלבן של פספילד: יש להקים ללא דיחוי מועצה מחוקקת בהתאם לעקרונות שנקבעו בספר הלבן של צ'רצ'יל (1922). אף כי איגרת מקדונלד היתה ברובה לשביעות רצונם של היהודים, דווקא בעניין זה – המועצה המחוקקת – העמדה הבריטית היתה קרובה יותר לזו של הערבים, שדרשו שוב ושוב לכונן מוסדות ייצוגיים וממשלה בהרכב שישקף את יחסי הכוחות הדמוגרפיים באוכלוסיית ארץ-ישראל.

תשובה 2

מבחינה מספרית, ההצעה משנות השלושים טובה יותר לצד הערבי: סך כל הערבים (נבחרים וממונים, מוסלמים ונוצרים תושבי הארץ) הוא מחצית מכלל חברי המועצה, ואילו בהצעה הקודמת היה מספרם של הערבים רק 10 מבין 23 חברי המועצה (כולל הנציב העליון). אולם בשני המקרים לא היה בסמכותה של המועצה לעסוק בעניינים מהותיים – אופיו של המנדט (המחויבות הבריטית להקמת הבית הלאומי היהודי) וההגירה היהודית, שהיו גם החשובים ביותר מנקודת הראות הערבית.

תשובה 3

בארץ-ישראל לא היתה לערבים שליטה מלאה על המשק, והשביתה הערבית לא גרמה שיתוק מוחלט של המשק הארץ-ישראלי: לא זו בלבד שהיא כמעט לא פגעה בפעילות הכלכלית של היהודים, גם משרדי הממשלה והשירותים השונים (נמל חיפה, רכבת, דואר, טלפון ועוד), שחלק מעובדיהם היו יהודים, המשיכו לפעול, וגם ערבים המשיכו לעבוד בהם.

תשובה 4

ועדת פיל המליצה על הגבלת העלייה ל-12,000 נפש בשנה. ההפרש בין המספר שנקב ביולי 1937 לזה שנקב במאי 1939 מעיד על קצב הגידול של האוכלוסייה הערבית, שהרי מספר המהגרים היהודים נקבע באופן שיישמרו יחסי הכוחות הדמוגרפיים בארץ-ישראל. כלומר, מספר המהגרים היהודים מדי שנה הוא ההפרש בין הריבוי הטבעי של הערבים לזה של היהודים.

תשובה 5

הציונים חששו, שהמשך המנדט יחניק את הבית הלאומי באמצעות הגבלת העלייה, כפי שנרמז כבר בספר הלבן, יולי 1937.

תשובה 6

כדי לענות על השאלה יש לבחון מה היו המטרות של כל צד, מה השיג ובאיזה מחיר.

הערבים

מטרות המרד הערבי היו: הפסקת ההגירה היהודית, הפסקת העברת קרקעות מידי ערבים ליהודים והקמת ממשלה לאומית שתהיה אחראית כלפי מועצה ייצוגית.

בטווח המידי היו לערבים הישגים חלקיים בלבד: ההגירה היהודית הצטמצמה במידה ניכרת, אך לא הופסקה כליל; העברת הקרקעות נמשכה; וממשלה ייצוגית לא קמה. בספר הלבן שפורסם במאי 1939 נענו הדרישות הערביות, והוא מהווה, למעשה, נצחון לערבים: הקמת מדינה אחת בכל ארץ-ישראל בתוך עשר שנים ובה רוב ערבי מוחלט, הפסקת ההגירה היהודית לאחר חמש שנים, ואיסור על העברת הקרקעות מידי ערבים ליהודים ברוב חלקי הארץ.

אבל מחיר ההישגים היה גבוה. קרבנות בנפש, נזקים כלכליים, העמקת הפילוג הפנימי, ריסוק ההנהגה, והעברת השליטה על גורל הפלסטינים לארצות ערב. אמנם, הערבים ספגו מפלה צבאית ונחלו נצחון מדיני, אולם ניטלה מהם היכולת לנצל אותו ולקטוף את פירות מאבקם.

היהודים

המטרות של היהודים היו: המשך פיתוחו של הבית הלאומי (עלייה, רכישת קרקעות, הקמת יישובים) במשטר המנדט או הקמת מדינה יהודית בחלק מארץ-ישראל, והגנה על חיי היהודים ועל היישובים.

ברמת המטרות הגדולות, היישוב ספג מפלה קשה. לא זו בלבד שהבריטים חזרו בהם מתכנית החלוקה והקמת מדינה יהודית בחלק מן הארץ, אלא אף הודיעו על קץ מדיניות הבית הלאומי ועל הקמת מדינה אחת בכל הארץ בתוך עשר שנים, שבה יהיו היהודים מיעוט לנצח.

בתחום העלייה היתה המכה קשה ביותר. ממדיה צומצמו מאוד תוך כדי המרד הערבי, לא רק בגלל שינוי מדיניות ההגירה המנדטורית, אלא גם משום שיהודים חששו להגר לארץ מוכת מעשי אלימות הגובים קרבנות ברכוש ובנפש. על-פי הספר הלבן (1939) ההגירה תימשך בממדים קבועים מראש עוד חמש שנים, ולאחר מכן המשכה תלוי ברצונם הטוב של הערבים, כלומר היא תופסק.

קניית קרקעות נמשכה גם בתקופת המרד, ובתחום ההתיישבות היתה זו תקופת פריצה גדולה: הוקמו עשרות יישובים ברחבי הארץ, חלקם על-פי שיקולים בטחוניים שהוכתבו על-ידי המרד הערבי, וחלקם על-פי שיקולים אסטרטגיים, במטרה לקבוע את גבולותיה של המדינה היהודית העתידה לקום.

היישוב התחזק מבחינה צבאית בזכות שיתוף הפעולה עם הבריטים ושינוי היחס מצד ההנהגה הציונית, שייחסה לנושא זה חשיבות רבה יותר מאשר בעבר. היישוב יצא מתקופת המרד כשהוא מאוחד, אינו שסוע במלחמת אחים ורובו סר למרות ההנהגה המדינית הנבחרת.

לסיכום: היישוב ספג מפלה מדינית; היו לו הישגים מעשיים לטווח המידי והארוך; המחיר: בין אפריל 1936 לספטמבר 1939 נהרגו כ־500 יהודים בידי ערבים.

הבריטים

הבריטים הצליחו, במאמץ רב, לדכא בכוח את השלב השני של המרד הערבי ולהשקיט את הארץ, ובו בזמן הם גילו נדיבות מדינית כלפי הערבים, והשיגו את מטרותם: הם השביעו את רצון העולם הערבי והמוסלמי, ששמר על שקט במלחמת העולם, ולא פתח חזית נוספת.

רשימת המקורות

- אריה ל' אבנרי, ההתיישבות היהודית וטענת הנישול 1878–1948, תל-אביב 1980.
- חיים ארלוזורוב, יומן ירושלים [אין ציון מקום ושנת הדפסה].
- חגי ארליך, המזרח התיכון בין מלחמות העולם, כרך ד (יחידות 7–10), האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב 1996.
- יובל ארנון-אוחנה, חרב מבית: המאבק הפנימי בתנועה הפלסטינית 1929–1939, תל-אביב 1989.
- יהודה באואר, דיפלומטיה ומחתרת, מרחביה 1963.
- דוד בן-גוריון, זכרונות, כרך א (1886–1933), תל-אביב 1973; כרך ב (1934–1935), תל-אביב 1976; כרך ג (1936), תל-אביב 1976.
- אריק הובסבאום, עידן הקיצוניות: המאה העשרים הקצרה 1914–1991, תל-אביב 1999.
- יוסף הלר, במאבק למדינה: המדיניות הציונית בשנים 1936–1948, הדפסה שנייה, ירושלים תשנ"ז.
- חיים ווייצמן, מסה ומעש: זכרונות חייו של נשיא ישראל, ירושלים ותל-אביב תשכ"ג (מהדורה ראשונה תש"ט-1949).
- אביבה חלמיש, מדיניות העלייה והקליטה של ההסתדרות הציונית 1931–1937, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת תל-אביב 1995.
- שבתי טבת, בן-גוריון וערביי ארץ-ישראל: מהשלמה למלחמה, ירושלים ותל-אביב 1985.
- ברנרד [דב] יוסף, השלטון הבריטי בארץ-ישראל – פרשת כשלונו של משטר, ירושלים תש"ח.
- מוצטפא כבהא, עיתונות בעין הסערה: העיתונות הפלסטינית כמכשיר לעיצוב דעת הקהל 1929–1939, ירושלים 2004.
- מוצטפא כבהא, תפקידם של העיתונות והשיח העיתונאי במאבק הלאומי הערבי הפלסטיני, 1929–1939, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת תל-אביב 1996. ראה אור כספר: עיתונות בעין הסערה, ירושלים 2004.
- ממשלת בריטניה, הרצאת הועדה המלכותית לפלשתינה (א"י), יולי 1937, מסמך פרלמנטרי 5479 [דו"ח פיל].
- משה ליסק (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי, חלק ראשון, ירושלים תשנ"ד.
- יהודה סלוצקי, ספר תולדות ההגנה [סת"ה], כרך שני, חלק שני, תל-אביב 1963.
- ש"י עגנון, שירה, ירושלים ותל-אביב 1979.
- יהושע פורת, ממהומות למרידה: התנועה הלאומית הערבית-הפלסטינית 1929–1939, תל-אביב 1978.

הקונגרס הציוני הי"ט והמושב הרביעי של מועצת הסוכנות היהודית, לוצרן 20 באוגוסט – 6 בספטמבר 1935, דין-חשבון סטינוגרפי, ירושלים 1936 [פרוטוקול יט].

הקונגרס הציוני העשרים והמושב החמישי של מועצת הסוכנות היהודית, ציריך 3–21 באוגוסט 1937, דין-חשבון סטינוגרפי, ירושלים [ללא ציון שנה], [פרוטוקול כ].

הקונגרס הציוני הכ"א, ג'ניבה 1939, דין וחשבון סטינוגרפי, ירושלים 1939 [פרוטוקול כא].

ברוך קימרלינג ויואל שמואל מגדל, פלסטינים: עם בהיווצרותו למן המרד נגד מוחמד עלי ועד לכינון הרשות הלאומית, ירושלים 1999.

ז'ק קנו, בעיית הקרקע בסכסוך הלאומי בין יהודים לערבים: 1917–1990, תל-אביב 1992.

נתנאל קצבורג, "העשור השני למשטר המנדט בארץ-ישראל" בתוך מ' ליסק (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי, חלק ראשון, ירושלים תשנ"ד, עמ' 329–432.

ארתור רופין, פרקי חיי, ג: בבניין הארץ והעם, 1920–1942, תל-אביב 1968.

יעקב שמעוני, "החברה הערבית-פלסטינית ואמירות עבר הירדן", בתוך ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ט (עורכים: י' פורת, י' שביט), ירושלים 1982, עמ' 263–315.

יעקב שמעוני, מדינות ערב: פרקי היסטוריה מדינית, תל-אביב 1977.

משה שרת [שרתוק], יומן מדיני, א (1936), תל-אביב 1971.

Barbara J. Smith, *The Roots of Separatism in Palestine: British Economic Policy, 1920-1929*, Syracuse 1993.

D. Gurevich (and A. Gretz, ed.), *Statistical Handbook of Jewish Palestine 1947*, Jerusalem 1947.

Esco Foundation for Palestine, *Palestine: A Study of Jewish, Arab and British Policies*, I-II, New Haven 1947.

J.C. Hurewitz, *The Struggle for Palestine*, New York 1950.

Rashid Khalidi, *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness*, New York 1997.

ביבליוגרפיה נבחרת

- בנימין (עורך) אליאב, היישוב בימי הבית הלאומי 1917-1948, ירושלים 1979.
- חגי ארליך, המזרח התיכון בין מלחמות העולם, כרך ד (יחידות 7-10), האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב 1996.
- דן גלעדי, ומרדכי נאור, ארץ-ישראל במאה העשרים: מיישוב למדינה, 1900-1950, תל-אביב 1990.
- יוסף הלר, במאבק למדינה: המדיניות הציונית בשנים 1936-1948, ירושלים 1984.
- ממשלת בריטניה, הרצאת הוועדה המלכותית לפלשתינה (א"י), יולי 1937, מסמך פרלמנטרי 5479 [דו"ח פיל].
- יהודה סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, כרך שני: מהגנה למאבק, חלק שני, תל-אביב 1964.
- יהושע פורת, ממהומות למרידה: התנועה הלאומית הערבית-הפלסטינית 1929-1939, תל-אביב 1978.
- ברוך קימרלינג ויואל שמואל מגדל, פלסטינים: עם בהיווצרותו; למן המרד נגד מוחמד עלי ועד לכינון הרשות הלאומית, ירושלים 1999.
- נתנאל קצבורג, "העשור השני למשטר המנדט בארץ-ישראל, 1931-1939", בתוך משה ליסק (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי, חלק ראשון, ירושלים תשנ"ד, עמ' 329-432.
- גבריאל שפר, "שיקולים פוליטיים בקביעת מדיניות בריטניה בשאלת הגירת יהודים לארץ-ישראל", הציונות, מאסף ה (תשל"ח), עמ' 182-226.
- Michael J. Cohen, *Palestine: Retreat from the Mandate: The Making of British Policy 1936-1945*, London 1978.

רשימת בעלי הזכויות

אנו מודים לבעלי זכויות היוצרים על הרשות להשתמש בפריטים המופיעים בספר זה.
We are grateful to the copyright holders who gave their permission to use the items that appear in this book.

איורים

עטיפה: ראובן רובין, **חוף תל-אביב**, 1923, שמן על בד, באדיבות מוזיאון בית ראובן, תל-אביב
לשכת העתונות הממשלתית, צלם: זולטן קלוגר (צילום רקע)

יחידה 5

הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים – איורים 2, 5, 11, 16, 18.
לשכת העיתונות הממשלתית – איורים 4, 6, 9, 10, 21, 22.
לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: זולטן קלוגר – איורים 1, 8, 15, 17, 19, 23.
כריכת ספר הזהב השני של הקק"ל, עבודה של אמני בצלאל, ירושלים, 1913. באדיבות ארכיון הצילומים של קק"ל – איור 3.
שבוע הספר העברי הראשון, תל אביב, אפריל 1926. באדיבות ארכיון הצילומים של קק"ל – איור 12.
שיעור בביה"ס ביבנאל, שנות העשרים של המאה העשרים. באדיבות ארכיון הצילומים של קק"ל – איור 14.
הטכניון בחיפה בשנת פתיחתו מחדש, 1925. באדיבות ארכיון הצילומים של קק"ל – איור 20.

יחידה 6

Silver Print Collection, עין הוד. הצלם: צדוק באססאן – איור 1.
ארכיון התצלומים, בית התפוצות תל-אביב, באדיבות פיליפ כהן, אנגליה – איור 2.
חברי תנועת בית"ר במשמרת ליד הכותל המערבי בתשעה באב תרפ"ט. באדיבות מכון ז'בוטינסקי בישראל – איור 3.
הארכיון הציוני המרכזי – איורים 6, 15.
לשכת העיתונות הממשלתית – איור 9.
לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: זולטן קלוגר – איורים 7, 8, 10, 12.
לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: דוד אלדן – איור 13.
באדיבות הארכיון לתולדות ה"הגנה", צילום מס' 1 – איור 11.

יחידה 7

מפגן של הנאצים, מדור תצלומים וסרטים, ארכיון יד ושם – איור 1.
אימג'בנק ישראל – גטי אימג'ס – Hulton Archive/London Express – איור 2.
ארכיון התצלומים, בית התפוצות תל-אביב, אוסף אלכסנדרוביץ' – איור 3.
הארכיון העירוני, פרנקפורט דמיין/תצלום באדיבות ארכיון התצלומים, בית התפוצות תל-אביב – איור 4.
ארכיון התצלומים, בית התפוצות תל-אביב – איור 5.

הארכיון הציוני המרכזי – איורים 14, 16, 18, 19, 20, 24.
 לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: זולטן קלוגר – איורים 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 17, 23, 25, 26, 27, 28.
 באדיבות הארכיון לתולדות ה"הגנה", חטיבה 116/39 "מדן עד באר שבע" – איור 21.
 ארכיון העיר ירושלים, מספר סידורי 21060, צלם: סבידס – איור 8.
 סר הרולד מקמייקל, באדיבות מכון ז'בוטנסקי בישראל – איור 22.

מפות

מפת החלוקה לארץ-ישראל של הועדה המלכותית (על פי דו"ח הוועדה המלכותית לארץ-ישראל, 1937). נתנאל קצבורג, "העשור השני למשטר המנדט בארץ-ישראל 1931–1939", בתוך משה ליסק (עורך), **תולדות הישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי**, חלק ראשון, ירושלים תשנ"ד, עמ' 391, מפה 13. באישור מוסד ביאליק – מפה 1. www.bialik-publishing.com

הצעת חלוקה A. נתנאל קצבורג, "העשור השני למשטר המנדט בארץ-ישראל 1931–1939", בתוך משה ליסק (עורך), **תולדות הישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי**, חלק ראשון, ירושלים תשנ"ד, עמ' 410, מפה 14. באישור מוסד ביאליק – מפה 2. www.bialik-publishing.com

הצעת חלוקה B. נתנאל קצבורג, "העשור השני למשטר המנדט בארץ-ישראל 1931–1939", בתוך משה ליסק (עורך), **תולדות הישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי**, חלק ראשון, ירושלים תשנ"ד, עמ' 411, מפה 15. באישור מוסד ביאליק – מפה 3. www.bialik-publishing.com

הצעת חלוקה C. נתנאל קצבורג, "העשור השני למשטר המנדט בארץ-ישראל 1931–1939", בתוך משה ליסק (עורך), **תולדות הישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי**, חלק ראשון, ירושלים תשנ"ד, עמ' 412, מפה 16. באישור מוסד ביאליק – מפה 4. www.bialik-publishing.com

טקסטים

יחידה 5

עמ' 28: יגאל עילם, **הסוכנות היהודית: שנים ראשונות**, 1919–1931, ירושלים תש"ן, עמ' 376–378. באדיבות הספריה הציונית.
עמ' 70: שבתי טבת, **בן-גוריון וערביי ארץ-ישראל: מהשלמה למלחמה**, ירושלים ותל-אביב 1985, © כל הזכויות שמורות להוצאת שוקן.

יחידה 6

עמ' 109–107: פנחס עופר, "התגבשות משטר המנדט והנחת היסודות לבית לאומי יהודי, 1921–1931", בתוך משה ליסק (עורך), **תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי**. חלק ראשון, ירושלים תשנ"ד, עמ' 290–292. באישור מוסד ביאליק. www.bialik-publishing.com

יחידה 7

עמ' 178–177: אריק ג'ון הובסבאום, **עידן הקיצוניות: המאה העשרים הקצרה** 1914–1991, תל-אביב 1999, עמ' 136–137. באדיבות הוצאת עם עובד.
עמ' 208–207: ש"י עגנון, **שירה**, ירושלים ותל-אביב 1979, עמ' 95–97. © כל הזכויות שמורות להוצאת שוקן.

עשינו ככל יכולתנו לאיתור בעלי הזכויות של כל החומר שנלקח ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל השמטה או טעות ואם יובאו לידיעתנו, נפעל לתקן במהדורות הבאות.

We have endeavored to trace the copyright owners of all the external material. We sincerely apologize for any omission or error and upon notification, will be pleased to rectify it in future editions.

היישוב היהודי בארץ־ישראל התפתח בין מלחמות העולם מציבור הטרוגני של כ־60,000 נפש שחי בחבל ארץ נידח בפאתי אימפריה שוקעת, ללא מוסדות שלטון משלו והנהגה של ממש, לכלל קהילה אוטונומית שמנתה כמעט חצי מיליון נפש והיתה בשלה לעצמאות.

כיצד התחולל שינוי זה? כיצד הפך היישוב בתוך עשרים שנה מגורם שולי וסביל, שקורותיו נקבעו בעיקר על־ידי כוחות חיצוניים, לגורם פעיל, שמעשיו הם שקבעו במידה רבה את אופייה של הארץ ואת תולדותיה? שאלה זו מקבלת משנה תוקף נוכח הנסיבות שבהן התפתח היישוב: הוא היה נתון תחת שלטון זר, נמצא בסכסוך הולך ומחריף עם שכניו הערבים, קלט אלפים רבים של מהגרים והתקיימו בתוכו מתחים ועימותים בין מפלגות, תנועות ומגזרים. כיצד תוסבר העובדה, שהתהליכים המלכדים ביישוב היו חזקים מן התהליכים המפוררים?

שאלות אלה ניצבות במרכז הקורס **מבית לאומי למדינה בדרך**, והן נידונות בו על רקע אירועים ותהליכים בארץ, באזור ובעולם שהשפיעו על התפתחותו של היישוב.

מבית לאומי למדינה בדרך

כרך א	יחידה 1	מבוא
	יחידה 2	המשולש הארץ־ישראלי בשנות העשרים
	יחידה 3	חישוקיה של חברה וולונטרית
	יחידה 4	תשתית לבית הלאומי
כרך ב	יחידה 5	הסכמה ומחלוקת בשנות העשרים
	יחידה 6	בין משבר לגאות
	יחידה 7	המשולש הארץ־ישראלי בשנות השלושים
כרך ג	יחידה 8	יצירת המאסה הקריטית
	יחידה 9	הסכמה ומחלוקת בשנות השלושים
	יחידה 10	מרוץ נגד הזמן
כרך ד	מקראה	תעודות ופרקי מחקר